

Refleksion i praksis

REFLEKSION

Skriftserie | Nr. 2/2008

RUML | Institut for Filosofi & Idéhistorie | Aarhus Universitet

KIERKEGAARD
OG REFLEKSION:

FRA ENKELT-REFLEKSION TIL
DOBBELT-REFLEKSION

HENRIK KLINDT-JENSEN

Institut for Filosofi og Idéhistorie
Aarhus Universitet

Refleksion i praksis: skriftserie
© Forfatterne og RUML, 2008
ISBN 978-87-92454-00-3

Redigeret af: Steen Wackerhausen & Anette Samsø

Ansvarshavende redaktør: Steen Wackerhausen
Layout: Line Bak Bräuner
Opsætning og redaktionel bearbejdelse: Anette Samsø

Sat med Helvetica, Adobe Garamond Pro, Myriad Pro
Trykt på SUN-TRYK, Fællestrykkeriet for Sundhedsvidenskab og Humaniora, Aarhus Universitet

Nærværende skriftserie er en integreret del af det tværfaglige forskningsprojekt: Refleksion i praksis. Forskningsprojektet er udført i samarbejde med en lang række uddannelsesinstitutioner (MVU) samt forskere ved danske og udenlandske universiteter. Forskningsprojektet indgår under forskningsfokusområdet: Videnssamfundet, ved Det Humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet.

Indhold, metodevalg, fremstillingsform samt synspunkter artikuleret i de enkelte publikationer er udelukkende udtryk for forfatterens egne opfattelser og valg. Disse er ikke nødvendigvis i overensstemmelse med opfattelser hos andre deltagere i forskningsprojektet. Ej heller skal de anses som udtryk for positioner, der forfægtes af Institut for Filosofi og Idéhistorie eller RUML.

Alle publikationer i skriftserien har været genstand for anonym peer review og efterfølgende korrektioner fra forfatterens side. Den redaktionelle korrektur har af interdisciplinære hensyn haft en relativ begrænset karakter, hvorfor den endelige indholdsmæssige redigering og sproglige korrektur af publikationer er de enkelte forfatteres ansvar.

Skriftseriens publikationer er underlagt de til enhver tid gældende regler for copyright. Kopiering, elektronisk mangfoldiggørelse eller anden gengivelse af skriftserien eller dele deraf er kun tilladt i overensstemmelse med overenskomsten imellem Undervisningsministeriet og Copy Dan. Al anden udnyttelse anses som krænkelse af ophavsret, jf. dansk lovgivning.

RUML
Afdeling for Filosofi
Institut for Filosofi og Idéhistorie
Aarhus Universitet
Jens Chr. Skous Vej 7
Bygning 1465-1467
8000 Århus C
www.ruml.au.dk/refleksion

Kierkegaard og refleksion:

fra enkelt refleksion til dobbelt refleksion

HENRIK KLINDT-JENSEN

Institut for Filosofi og Idéhistorie

Aarhus Universitet

Kierkegaard og refleksion: fra enkelt-refleksion til dobbelt-refleksion

1. Refleksion som kompetence: en strategi i relevansgørelsen af den traditionelle filosofi

På sin vis har filosofi altid været anvendt filosofi. Først naturligtvis i den forstand, at tidligere filosofi anvendes i den senere. Men de gamle filosofiske discipliner: etik, logik, erkendelsesteori, mv. – har altid åbnet sig videre for at give inspiration og redskaber til den enkeltes skoling, til medmenneskeligt samvær, til samfundslivet i det hele taget, og så videre.

Der er imidlertid i tiden en række forskellige tiltag til at gøre filosofi mere konkret relevant, sådan at filosofien i mere specifikke sammenhænge kommer ud af den fagfilosofiske ramme, som den har været dyrket indenfor. Det nye er således at sammenholde filosofien med mere specifikke aktuelle kompetence-områder og/ eller med mere almene eksistensforhold og derefter at se, hvilke ressourcer den netop kan rumme i disse sammenhænge.

I denne nyere relevansgørelse af filosofien er der en fælles erfaring af, at man ikke forkorter, fortynder eller reducerer den traditionelle filosofi ved at se den fra et konkret anvendelsessynspunkt, men at man belyser den – og på en måde snarere styrker den, gyldiggør den: relevansgørelsen træder ikke i stedet for det traditionelle filosofiske og fagfilosofiske arbejde; dette befrugtes kun yderligere af, at filosofien bringes i videre i spil og i mere konkret i brug. Der er i hovedsagen to mulige strategier, man kan følge; vi kan lige markere dem meget kort over for hinanden.

På den ene side kan man udvide selve den filosofiske tænkning og konkretisere den i forhold til anvendelsesområdet. Her vil man så at sige eksponere den traditionelle filosofi; strategien vil så undsige den filosofiske refleksion og holde denne fast på sin traditionelle funktion indenfor de traditionelle filosofiske og fagfilosofiske diskurser. Selve den refleksive kompetence fra den traditionelle filosofi og fagfilosofi fremstår så som utilstrækkelig. Man kan kalde det *ekspositions-strategien*: åbningen af de gamle tekster imod nye sammenhænge.

På den anden side kan man tage fat i denne utilstrækkelighed, men netop så udvide, udvikle selve refleksionen ved at supplere og belyse den indre filosofiske refleksion med refleksioner, som tager deres udgangspunkt i praktiske situationer, i konkret udøvelse af og udvikling af kompetence, i læring, i forskning i fag udenfor filosofien selv. Denne strategi vil så kunne tage udgangspunkt i det arbejde, som brødrene Dreyfuss har lagt i at afdække *Den tause viden*; videre i Donald Schöns forsknings-program *Refleksion-i-praksis*. Vi kan kalde det *refleksions-strategien*: udhævnningen af refleksionen fra de gamle tekster og deres sammenhænge, både som refleksionen præsenteres teoretisk, og som den praktiseres i disse sammenhænge, og den direkte fortsættelse af den gamle refleksion i de nye, konkretere sammenhænge.

Denne første strategi udfoldes suverænt af Kim Gørtz i bogen *Den filosofiske præstation*, DPU, 2007. Filosofien holdes fast på ikke blot at være introspektion, men også at være en præstation. Undertitlen *Kritik af den refleksive kompetence* skal netop forstås på den måde, at den refleksive kompetence har været drevet inde i et fagligt vakuum. Der skal åbnes for denne indespærring, og Gørtz viser suverænt, hvorledes netop en lang række filosoffer bidrager med centrale temaer, som præcist taler også i en moderne professions-sammenhæng. Langt fra at filosofferne står svagere, bliver deres tænkning styrket af aktualiseringen – for den, der nu måtte få lyst til at gå tilbage til dem selv. Kierkegaard bidrager således med *inderlighed*.

Et andet eksempel på denne strategi finder vi i Kirstine Andersens bog *Kierkegaard og ledelse*, Frydenlund, 2004. Når vi følger denne anden strategi, så vil den traditionelle filosofiske refleksions-kompetence på en interessant måde både kunne belyse og blive belyst af denne fornyede forskning i refleksive kompetencer. Beskæftigelsen med de traditionelle filosoffer vil her sætte dem konkretere i spil på en måde, der er parallel til den udvidelse, der kendetegner den første strategi. Filosoffer som F. G. W. Hegel, Søren Kierkegaard og Gabriel Marcel har her ydet betydelige bidrag.

Her skal vi fremdrage Søren Kierkegaards *dobbelt-refleksion*, både som begreb og som praktisk udfoldelse. Men vi skal gøre det med en anden strategi end ekspositionens, selvom vi også fremdrager et begreb; fremdragelsen af *dobbelt-refleksionen* har sin parallel i Gørtz' eksponering af *inderligheden*. Vi vil netop gribe mere metodisk an til Kierkegaards begreb; han demonstrerer selv sin dobbelt-refleksion med sin såkaldte "dobbelt-reflekterede indirekte meddelelse". Vi skal fortsætte med at reflektere i forlængelse af Kierkegaard selv. Både ekspositions-strategien og refleksions-strategien er altså relevansgørelser; de kommer begge til at skærpe blikket for, hvad Kierkegaard selv siger.

I refleksions-strategien gælder det således ikke alene om på forhånd at se Kierkegaards eget begreb *dobbelt-refleksion* indefra hans tekster, og så at anvende det udadtil; nej, når man gennemarbejder Kierkegaards tekster, kan man have de nyere refleksions-erfaringer med sig i tilegnelsen af dem, ligesom man løbende forholder sig til, at allerede teksterne selv er ment som dobbelt-refleksion og skal opfattes som dobbelt-refleksion. Her igennem bliver det først for alvor muligt at få skærpet opmærksomheden for den betydning, Kierkegaard kan have for den videre udvikling af refleksion både som begreb og som praksis.

Det er ikke sådan, at Kierkegaard selv giver en udtømmende skildring af, hvad han forstår ved *dobbelt-refleksion*, således at vi alene ved at analysere hans tekster har et redskab klart til anvendelse i alle mulige aktuelle sammenhænge. Hvad Kierkegaards *dobbelt-refleksion* rummer, bliver netop først klart, når den sættes i spil i forskellige sammenhænge også udfoldelse og udvikling af kompetencer. Tilegnelsen af *dobbelt-refleksion* sker igennem at læse Kierkegaards tekster og ved at forholde sig til hans egen praktisering af eksistensmeddelelsen som udtryk for den, men med de aktuelle refleksions-problemer som nøgle. Forståelsen af *dobbelt-refleksionen* kommer så først med praktisering af den, med erfaringen af den i processer af læring, ledelse, omsorg og så videre, hvor man selv er i spil i processerne og ultimativt selv lærer noget, ledes, får omsorg, osv.. Det mere indgående tekstarbejde er i denne artikel bragt til sidst. Umiddelbart er meningen hermed, at den mere tunge dokumentation i Kierkegaards egne formuleringer ikke skal blokere for den umiddelbare interesse for at bruge ham i praksis; men dybere set kan man netop også sige, at det netop først er den påbegyndte praktisering af *dobbelt-refleksion*, som for alvor åbner teksterne for os. Udtrykt som forståelse, så møder vi Kierkegaard med den moderne refleksion som forforståelse og vedkender os den hermeneutiske cirkel. Udtrykt som refleksion, så må tilegnelsen af Kierkegaards arbejde selv ske ved dobbelt-refleksion med udgangspunkt i hans egen dobbelt-refleksion i forhold til sin eksistens-filosofi, især hans egen meddelelse af eksistens, således at vi ikke kun først enkelt-tilegner os *dobbelt-refleksion* som et redskab af *teknisk rationalitet* – for at bruge Donald Schöns udtryk. Vi fatter *dobbelt-refleksionen* i og med, at vi går ind i Kierkegaards egen praktisering af den og selv videre praktiserer den. Vi springer så at sige ind i den!

Relevansgørelsen af Kierkegaards filosofi kan altså enten følge ekspositions-strategien, som vi finder hos Gørtz og Kirstine Andersen, ved at udvide den traditionelle filosofi, åbne den imod anvendelsen, eller den kan følge en strategi som den, der her lægges frem, hvor selve refleksionen uddrages af filosofien og skærpes yderligere. Men uanset, hvilken strategi man vælger, kommer man til at sprænge den indsluttethed i introspektion, som filosofien ofte er gerådet ud i de fagfilosofiske sammenhænge. Her følges en refleksions-strategi, hvor

sprængningen sker i udgangspunkt med Donald Schöns begreb om *refleksion-i-praksis*; men Kierkegaards *dobbelt-refleksion* vil være fokus her både som begreb og som eksempel i Kierkegaards egen praksis. Denne sprængning har sin parallel i, at det hos Kierkegaard selv drejer sig om at sprænge immanensens lukkethed, nemlig der hvor refleksionen forbliver objektiv som i Hegels system; immanensen sprænges netop ved, at den, der reflekterer sig, altid på en måde har sig selv med just i *dobbelt-refleksion*.

Filosofi er dybest set altid praktiseret filosofi. Med andre ord: filosofi er filosofi, fordi den bruges.

2. Kierkegaards biografi overfor hans eksistens-filosofi

Vi vil ganske kort betragte den danske filosof, Søren Kierkegaard (1813-55) – og hans filosofi. Kierkegaards far var indvandret fra Vestjylland, havde arbejdet sig op fra fattig vogterdreng til hovedrig hosekræmmer, altså klædehandler. Han tog sin strenge baggrund i Herrnhutter-vækkelsen med sig – en slags pietistisk bevægelse. Sønnen, Søren, blev også livslangt præget af denne arv, men det blev en opgave for ham at tilkæmpe sig denne inderlige kristendom på det moderne livs betingelser. Til dette fordredes filosofi: Kierkegaard gennemgik tidens klassiske dannelse, som han i grunden blev kritisk overfor siden, men igennem guldalderens interesse for antikken fik Kierkegaard alligevel en stærk spore fra den klassiske filosof Sokrates. Sokrates skrev intet selv, men vi møder ham især hos junkeren og skribenten Xenofon samt eleven, filosofen Platon: begge skildrede, hvorledes Sokrates netop havde henvendt sig til den enkelte, især de aristokratiske unge mænd, på torvet i Athen. Som erkendelsen skulle betræffe den enkelte hos Sokrates, skulle kristendomstilegnelsen angå den enkelte hos Kierkegaard. Først så sikredes, at den autentiske menneskelige væren, eksistensen, kunne opretholdes.

Kierkegaard så den idealistiske tyske filosof, G. E. W. Hegel, som sin modsætning: hos Hegel fortabte den enkelte sin autentiske menneskelige væren, sin eksistens, ifølge Kierkegaard, i spekulatation i et stort filosofisk system. Set i den filosofiske refleksions lys fremhævede Kierkegaard, at Hegels filosofi således fortabtes i objektiv refleksion, som fortrængte den enkelte. Den enkelte skal tværtimod medreflektere sig selv. Kierkegaard taler om denne subjektive refleksion her, men ikke en vilkårlig privat refleksion; han bruger derfor også udtrykket *dobbelt-refleksion*, som vi her vil fastholde. Især er det afgørende for en eksistens-filosof som Kierkegaard selv at med-reflektere sig selv som eksisterende. Dette er den afgørende dobbelt-refleksion i Kierkegaards egen filosofi, især yderligere når der er tale om den særlige refleksion af *eksistens*, som er meddelelse af *eksistens*. Kierkegaards

pseudonyme forfatterskab er en sådan dobbelt-reflekteret meddelelse. Men *dobbelt-refleksion* vil kunne blive af betydning i bredere sammenhæng.

Vi må skelne *eksistens* i den bredere betydning, hvor der er tale om den almene menneskelige autentiske væren, og så *eksistens* i den snævrere betydning, som angår hver enkelt. Man kan ellers nemt fejltolke Kierkegaard på den måde, at Kierkegaards begreb om *eksistens* kun er hver enkeltes private måde at være sig selv på, og denne misforståelse kommer man igen let til at sætte sammen med Kierkegaards egen individualitet.

På en måde er Kierkegaard selv et slags eksempel for den eksisterende, men netop ikke et forbillede til at kopiere sit liv efter. Snarere gælder det om at finde inspiration til at tage sit eget livs kampe op, som Kierkegaard selv gjorde det; pseudonymerne er en slags mellemregninger imellem Kierkegaard selv og os, som genkender spejlflader af os selv i den æstetiske henførelse hos en "Johannes Forførelseren", i behovet for ordnede borgerlige livsforhold hos den brave borger-moralist "assessor Wilhelm", osv.. Kierkegaards egen mere specielle kamp med sin samtid er også på sin vis dobbelt-reflekteret indirekte meddelelse.

I sit sidste leveår angreb han således stærkt Kirkens præster og ledende biskopper – den kommende biskop Martensen, som gjorde uret i at kalde den nylig afdøde biskop Mynster for *Sandhedsvidne*: alt var hykleri. Man har kaldt det "kirkekampen", men udtrykket er misvisende, idet det leder til at tro, at Kierkegaard ville have Kirken afskaffet til fordel for privat-religion. Det gælder om, Kirkens mænd skal være redelige, bevare inderligheden, men også om, at de menige kristne ikke lader Kirken forvalte det indre tros-liv: inderligheden må vi selv tage ansvaret for.

Den række af pseudonymer, som Kierkegaard skrev (sig) igennem, udtrykker de forskellige stadier, som Kierkegaard så, på livets vej. Det etiske stadium mellem det æstetiske og det religiøse repræsenteres af den førnævnte respektable borgermand, retsassessoren med fornavnet Wilhelm; "Assessor Wilhelm", som han kaldes i Kierkegaard-litteraturen (vi får intet efternavnet oplyst). I grunden ironiserer Kierkegaard selv over assessor Wilhelm, som mener at kunne udtømme den menneskelige eksistens ved at have en borgerlig stilling og således udfylde sine pligter i samfundet som assessor, også som ægtemand, far, etc.. Men assessor Wilhelm er ingenlunde en blot og bar ironisk figur, slet ikke: Det hører nemlig også til menneskelig eksistens at være ansvarlig, at træffe det etiske valg, at udfolde sin sociale kompetence, osv.. Igen er meningen altså netop **ikke**, at Kierkegaard forsvare et rent privatliv – for eksistens er **også** at udfolde sine sociale roller; men eksistens er netop at gøre dette med inderlighed, indefra og ikke bare at leve i rollerne som tomme skaller. Det mest tomme rolle-liv hører dog slet ikke det etiske stadium; det hører til den rene

spidsborgerlighed. Man kan sige, at spidsborgeren repræsenterer et slags stadium nul; men det er nok bedre at sige, at man slet ikke er i stadielæren med spidsborgeren: spidsborgeren er helt uden for den eksistensen bevægelse, som stadierne udtrykker.

En af grundende til, at man ofte opfatter Kierkegaards *eksistens*-begreb som begrebet om det rene privatliv, kan som antydnet være, at man fikserer for meget på hans egen person. Man kommer nemlig nemt til at fordoble Kierkegaards egen livsførelse til at blive alment udtryk for menneskets autentiske væren, dets eksistens. Kierkegaards liv forblev på sin vis privat, levet på en betydelig arv fra faderen. I fordobling kan man således let tro, at eksistens som sådan er et rent isoleret privatliv. Intet er mere forkert, og Kierkegaards liv var heller ikke i enhver forstand et privatliv – tværtimod: det autentiske ved Kierkegaards egen eksistens beroede netop på hans udadvendthed, både på gaden og i de filosofiske skrifter: han var den dobbelt-reflekterede eksistens-meddeler, der med sin egen eksistens stod inde for, at der både kan eksisteres og reflekteres samtidigt: hvorledes vi så skal eksistere i vores egne sammenhænge, og i vores egne eventuelle refleksioner, er så vores egen opgave. Men det at være eksistens-meddeler er så at sige Kierkegaards egen kompetence; vi skal selv udfolde eksistens og kompetence, men når vi skal gøre det i refleksion, skal det være i dobbelt-refleksion. Vi kan vi provokeres til at hente inspiration her hos Kierkegaard. Men han kan ikke være noget forbillede i konkret forstand. Her blev den antikke filosof Sokrates imidlertid i subtil forstand forbilledet for Kierkegaard: Sokrates ville netop heller ikke være noget konkret forbillede for andre, han levede just også som privat-filosof, men tilsvarende også udadvendt, ironisk, provokerende – for at de athenske ynglinge kunne komme til selverkendelse, til at generhverve de gamle dyder, kompetencer, som var ved at blive glemt i demokratiseringen – og ikke til at leve overfladisk som en restløs del af en anonym masse. Det gælder om ikke bare at være og at handle som de andre, men ud fra sig selv: Kierkegaard udfolder dette ved at kræve inderlighed, og når der skal tænkes, så kræver han dobbelt-refleksion, for at man ikke skal fortabe sin eksistens i enkelt-refleksion, i objektivitet: jeg er ikke et noget i verden, men i min eksistens er jeg et subjekt, som handler ansvarligt i verden – også i kompetence, må vi sige i konsekvens af Kierkegaards tænkning.

Kierkegaard dør, da formuen er brugt op – han er kun 42 år. Han dør midt i den førnævnte “kirkekamp” – han efterlader ikke noget “svar” på, hvordan vi skal komme videre med os selv, den kristne arv, Kirken hvis mænd havde tabt inderligheden i pænhed og borgerlig dannelse, osv.. Han er som Sokrates intet forbillede for os; men at forvalte arven fra begge er et tage sig selv op til revision.

Kierkegaards eget filosofiske fokus var *eksistens* og ikke *refleksion*. Men det blev et vigtigt moment i det at fastholde eksistens i refleksion således, at man ikke må bortreflektere sig selv i den forstand, i hvilken der reflekteres. Især må den *eksistens*-reflekterende ikke reflektere sin egen eksistens bort. Her er Kierkegaard selv i spil med sin *eksistens*-meddelelse som *eksistens*-refleksion, som vi har set. For virkelig at fokusere på Kierkegaards begreb om og praktisering af *dobbelt-refleksionen*, må vi først betragte først Kierkegaards eget fokus: eksistens-filosofien.

3. Eksistens som bevægelse eller sfære

Kierkegaard udtrykker sig samtidigt på forskellige måder. Dels siger han, at *eksistens* er noget, som udfolder sig i en bevægelse. Hvis man skal være i eksistens, skal man være i idelig bevægelse. Hvis denne bevægelse standser, så falder man faktisk ud af eksistensen. Netop, når man reflekterer objektivt, enkelt over eksistensen, så får man et eksempel på, at ens eksistensbevægelse standses. Dels siger han, at det at være i *eksistens* er at være i helhed. Når man brækker livs-helheden itu, så falder eksistensen også bort. Dels siger Kierkegaard også, at eksistens er noget, som udfoldes i en række sfærer. Disse sfærer svarer til stadierne på livets vej, altså der er en eksistens-sfære for hvert stadium: vi har allerede omtalt de tre hovedstadier: det æstetiske, hvor man lever ud fra følelser og lyster, det etiske hvor man lever ud fra etikken og den gode moral, og det religiøse, hvor etikken ikke længere er bærende, således at der kommer en ny etik til på betingelse af det religiøse. I den forfinede udgave af stadielæren i hovedværket *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift til de filosofiske Smuler* får vi yderligere mellemstadier imellem det æstetiske og det etiske, nemlig det ironiske, og det etiske og det religiøse, nemlig humorens, ligesom det religiøse opdeles i to – det alment religiøse og det specifikt kristne. I denne udtryksmåde tales der altså ikke direkte om eksistensen som bevægelse, men en sådan kommer jo selvsagt til at ligge i forhold til, at sfærerne er stadier, som man bevæger sig igennem.

4. Refleksion i eksistens bevægelse: dobbelt-refleksion

Vi vil her fastholde udtryksmåden med *eksistensen* som bevægelse, og se på hvorledes refleksion kan finde sted i og over bevægelsen. Der er tale om en bevægelse, hvor man hele tiden skal holde kursen, hold en ligevægt.

Kierkegaards pseudonym assessor Wilhelm bruger styrmanden på et krigsskib som billede på den, der skal vælge i livet: skibet bevæger sig alligevel, så han skal hele tiden

gribe roret, for at skibet ikke skal sejle sin egen retning. Billedet er ikke direkte tænkt som illustration af *dobbelt-refleksionen*: der tales imidlertid netop om, at styrmanden skal styre i forbindelse med et søslag, dvs. der er andre ting, som også kræver refleksion. Men samtidigt skal styrmanden reflektere over kursen og værre er, at skibet jo hele tiden sejler, uanset om han styrer eller ej: skal der krydses mod vinden eller hvordan? Han skal have sig selv som styrmand med i de videre strategiske refleksioner, ordrer fra kaptajnen osv., konkret med hænderne på roret, og netop derfor være dobbelt-reflekteret. Han skal ikke blot reflektere objektivt over havet, strategier ved søslag og så videre; han er i tjeneste, mens han reflekterer:

“Dersom Du tænker Dig en Styrmand i hans Skib i det Øieblik, der skal gjøres et Slag, saa vil han maaskee kunne sige, jeg kan enten gjøre det eller det; men dersom han ikke er en maadelig Styrmand, saa vil han tillige blive sig bevidst, at Skibet under alt dette skyder sin sædvanlige Fart, og at det saaledes kun er et Øieblik, hvor det er ligegyldigt, om han gjør dette eller dette. Saaledes med et Menneske, glemmer han at beregne denne Fart, saa kommer der tilsidst et Øieblik, hvor der ikke mere er Tale om et Enten – Eller, ikke fordi han har valgt, men fordi han har ladet det være, hvilket ogsaa kan udtrykkes saaledes, fordi Andre have valgt for ham, fordi han har tabt sig selv.” (SKS 3, p. 170).

Billedet med styrmanden ved roret på krigsskibet rammer netop *valget* som *dobbelt-refleksion* i den konkrete eksistentielle livsbane, som man selv skal fastholde ved selv at vælge hvert øjeblik, men ikke så godt *dobbelt-refleksionen* i forhold til eksistensen som sådan, fordi eksistensen egen bevægelse standser, når der ikke dobbelt-reflekteres, medens skibet jo bare driver videre. Et stærkere billede vil her være anakronistisk. I dobbelt-refleksionen skal man være sig selv var, også på konkret vis. Som den cyklende:

Cyklen var ikke opfundet på Kierkegaards tid, men det er et godt billede, at man kun holder balancen, så længe man er i fart: går man i stå, vælter man uvægerligt. Man cykler i kraft af en tavs viden, som indarbejdes ved dette, at man cykler. Hvis man prøver på intellektuelt at udgrunde, hvordan man overhovedet holder balancen, mister man sin egen tilstedeværelse i akten. Enkelt-refleksionen vil standse bevægelsen. Hvis man holder op med at træde på cyklens pedaler og i stedet giver sig til at udgrunde de objektive, fysiske regler, som holder én i balance, så falder man. Morsomt nok er det faktisk netop ret vanskeligt at gøre videnskabeligt rede for denne dagligdags erfaring! At holde balancen sker igennem en fortsat selv-refleksion, som udligner ubalancer der opstår. En selvregulering. Prøver man at cykle på en væsentlig anden cykel, vil man pludseligt overveje ting, man ellers gør spontant. Eller hvis gearet bliver i uorden, osv.. Også sådanne refleksioner kan bringe én

bort fra selve tilstedeværelsen i handlingen at cykle.

Refleksion i og over cykling, medens man cykler, illustrerer refleksion i og over eksistensen, medens man er i eksistensens bevægelse. Der kræves netop dobbelt-refleksion. Den afgørende pointe er, at hvis man ikke bevarer sig selv tilstede som cyklende i selve refleksions-akten, så mister man balancen. Hvis man forfalder til det, vi kunne kalde *enkelt-refleksion*, og som Kierkegaard selv kalder *objektiv refleksion*, over cyklingen, nå – ja, så falder man simpelthen med cyklen!

Tilsvarende falder man ud af eksistensen, når dens bevægelse standses ved, at man reflekterer sig bort fra den. Dette er Kierkegaards pointe, forklaret i cykel-billedet: han forholder sig til eksistensen, holder dens kurs og balance.

5. Eksistens overfor kompetence

I udgangspunktet må vi fast holde Kierkegaards begreb om *eksistens*, autentisk menneskelig væren, i modsætning til begrebet om *kompetence*; imidlertid viser der sig en analogi imellem dem: de fordrer begge dobbelt-refleksion; man skal hele tiden medreflektere sig selv i den henseende, i hvilken man reflekterer.

Billedet af cykling kan ikke bare bruges på *eksistensen*: det kan netop også på *kompetencen*! *Kompetence* er ligesom *eksistens* heller ikke en statisk tilstand, man befinder sig stående i, men netop også en bevægelse, hvor fortsat bevarelse af kompetencen og udvikling af kompetencen glider sammen. Og også her gælder det om at holde balancen; hvis man enkelt-reflekterer sig, mister man den; kompetence-refleksion må være dobbelt-refleksion, både når kompetencen skal tillæres, opretholdes og videre udvikles. Her kommer det yderligere ind, at allerede det at cykle jo netop i generel forstand faktisk netop også bogstaveligt er en kompetence. Således er det at bevare balancen i cyklingen ikke bare et bredere billede på kompetenceopretholdelsen, men faktisk også et ret så snævert eksempel derpå. Cyklings-“kompetencen” tilegnes ganske vist af småbørn, men det samme kan jo nu efterhånden også siges om brug af computer! (Nu om dage lærer børn i øvrigt at bruge PC som de lærer at cykle: de kastes ud i det uden ret mange forklaringer). Også kompetencen er en bevægelse, man hele tiden er i, og den falder man også ud fra/ ned fra, når man går i stå. I begge tilfælde er refleksionen et stort problem. Selve cyklings-akten illustrerer som sagt bredere såvel *tavs viden*, *refleksion-i-praksis* og *dobbelt-refleksion*. Men når det gælder om at holde balancen ved specifikt at reflektere over eksistens og kompetence, kræves netop den særlige refleksion, som Kierkegaard sætter på begreb: *dobbelt-refleksion*.

Analogien mellem *eksistens* og *kompetence* er imidlertid ikke den eneste grund til at, at vi også fortsat medinddrager spørgsmålet om *eksistens* her, selvom fokus er kompetencerne. I bredeste forstand er *eksistens* nemlig mere eller mindre allerede på spil i kompetencerne; kompetencerne udtrykker den professionelle evne til at udfolde sig menneskeligt, og bliver dermed en del af det af den menneskelige, autentiske væren som sådan. Men *eksistens* kan også være på spil i kompetencerne i en langt snævrere forstand: helt afgørende er det, at der i mange professioner bliver brug for at inddrage mere personlige erfaringer – ja, sågar erfaringer, som alene af helt private grunde bør holdes helt for én selv. Det professionelle er netop defineret i modsætning til det private. Kierkegaard er her selv mønstereksemplet på brugen af de private eksistentielle erfaringer i den almene kompetenceudøvelse, idet han netop træder frem som eksistens-filosof; han slører endda ikke dette, hvorfor hans filosofi også til tider er blevet tolket rigeligt ud fra hans privatliv. Men både psykologer, sygeplejersker osv. har netop deres professionelle base også i et godt levet privatliv, det vil netop ikke sige konfliktfrit og ligefremt; men netop i selv at have været igennem kriser, nederlag, sejre, osv., osv.. Og så kommer spørgsmålet: hvorledes inddrage disse personlige, ja private forhold i professions-udøvelse? Det store problem vil faktisk ofte være, at den professionelle distance nedbrydes, så man primært er i færd med at løse egne problemer med andres problemer som anledning. Det professionelle er at undgå denne “kortslutning”; selvom man aldrig ultimativt kan undgå at have sig selv med på spil, så skal fokus være på den patient, klinet, elev, eller hvem man har at gøre med, rent professionelt. Denne fokusering står i modsætning til en bevidstløs fiksering og kan kun realiseres netop igennem dobbelt-refleksion. Det kan ikke undgå at være til hjælp for én selv, hvis man for alvor er til hjælp for andre. Men man skal altså bare fokusere på den, man professionelt skal hjælpe og ikke lave “kortslutninger” for eksempel ved overførelser, hvor man bevidstløst ser sig selv i den, der skal hjælpes.

Vi finder som antydnet et eksempel på kompetenceudøvelse med dobbelt-refleksion hos Kierkegaard. Hans konkrete kompetence er netop at være eksistens-meddeler. Den person, hans profession retter sig imod, er netop “læseren”, den enkelte. Dette er **for det første** også et eksempel på, at man ikke må reflektere sig bort fra eksistensen i enkelt-refleksion, hvorfor eksistensmeddelelsen begribeligvis må være dobbelt-reflekteret. Men dette at meddele eksistens er samtidigt en kompetence, som Kierkegaard udfolder. Han kan vitterligt noget, virke på en måde som samfundet burde belønne ham for: han er efter eget udsagn “forfatter”, som i dag ville leve af biblioteksafgift og foredrag. Han lever netop som sagt ikke bare et privatliv. Men når han udøver sin kompetence, så må han **for det andet** netop medreflektere ikke bare sin eksistens, men også sin egen rolle som forfatter netop i sit filosofiske værk. Det er det, der kommer til udtryk i et par småskrifter, hvor han

skildrer sin dobbeltreflekterede, sin kompetence-udfoldelse som “indirekte meddelelse”.

Kierkegaard rammer nu vores refleksions-filosofi på to måder: dels er der som sagt mange kompetencer, som mere eller mindre involverer personlig eksistens – for eksempel i sundhedsvæsenet: den gode sygepleje må have eksistensen med i det dobbelt-reflekterede kompetence-udfoldelse; dels er Kierkegaards eget dobbelt-reflekterede meddelelsesform selv er forbillede for læring.

6. Donald Schöns begreb om refleksion-i-praksis sammenholdt med Kierkegaards begreb om dobbelt-refleksion

I nyere tid har Donald Schön indført begrebet *refleksion-i-praksis*. Meningen er, at tidligere tiders har tilegnet og udviklet kompetencer igennem en teknisk rationalitet, som først tilegnes, hvorefter den anvendes. Man kan nogenlunde identificere refleksion som teknisk rationalitet hos Schön med enkelt-refleksion hos Kierkegaard. Dette peger så på, at Donald Schöns begreb om *refleksion i praksis* må have noget at gøre med Kierkegaards begreb om *dobbelt-refleksion*.

Donald Schöns projekt kan kaldes dobbelt: på den ene side gælder det at oparbejde konkrete kompetencer i den praktiske udfoldelse af dem med en refleksion, som ikke stiller sig udenfor, foran eller over selve praktiseringen af kompetencen. På den anden side bliver selve refleksionen til en kompetence, som kommer til at stå på linie med de andre kompetencer, man skal erhverve sig. De konkrete kompetencer vil på den ene side være karakteriseret af en professionel særskilthed, men selvsagt vil kompetencer også i et vist omfang blive flettet ind i hinanden. Således vil refleksionens mere almene kompetence være flettet ind i de mere konkrete sociale kompetencer.

Man kan nu spørge, hvori det præcise forhold mellem Schöns *refleksion-i-praksis* og Kierkegaards *dobbelt-refleksion* består. Man kan sige, at de hverken kan tænkes helt uafhængigt af hinanden eller direkte identificeres. Når den ene er på tale, må den anden også være i spil, men de to kan have meget forskellig vægt, alt efter hvad der konkret er tale om. Refleksion-i-praksis betyder, at man afsværges at kunne tage refleksion ud af den praktiske proces, i hvilken den hører hjemme, at holde den uafhængigt op foran sig, at meddele den objektivt. Dobbelt-refleksion betyder, at den, der reflekterer, altid har sig selv med i den henseende, i hvilken det er relevant for det reflekterede.

Yderligere er der tale om, at den dobbelt-reflekterende aldrig er blot privat tilstede i refleksionen, på vegne af sig selv, men altid på vegne af det, som skal reflekteres, og især på

vegne af den, som refleksionen sker for og med. Mønstereksemplet er jo altså Kierkegaards refleksion af egen eksistens i sin eksistensfilosofi, især som meddelelse af eksistens og eksistentiel kristendom, og her må han have sig selv i spil som eksisterende og kristen på enhver måde. Men det er altså ikke bare sådan en privat tilstedeværelse i refleksionen – det er det i nogen grad måske også. Fordi den praktiker, der nu engang er situeret i den konkrete praksis også tilfældigvis er den, som skal foretage refleksionen, så må dette begribeligvis ske i og med hans egen erfarings-horisont; han kommer til at have sig selv på spil. Det er ikke sikkert, at dette konkret er så aldeles vigtigt, men det er altid på tale i én eller anden grad. Omvendt: når man skal have sig selv med i den henseende, i hvilken man reflekterer – og altså også reflekterer sig selv – så må refleksionen være situeret i den praksis, i hvilken man nu engang virker. Man kan altså kort sige, at det er selve refleksions-situationen, som knytter den processuelle refleksion i praksis sammen med den fortsatte årvågne dobbelthed i refleksionen, som Kierkegaard kræver af os.

Årvågenheden indebærer det, som vi berørte: den dobbelt-reflekterende er tilstede i refleksionen ikke privat, men på vegne af det, som skal reflekteres, og eventuelt også på vegne af den, som der reflekteres med eller for. Det vil sige, at man som eksistens-meddeler (som nu Kierkegaards selv) er til stede på vegne af den, som skal modtage eksistensmeddelelsen, som lærer er man tilstede i undervisningen som dobbelt-refleksion på vegne af eleven, som sygeplejerske på vegne af patienten, terapeut på vegne klienten, coach overfor fokuspersonen og så videre.

Hvis vi nu skal vende tilbage til cykel-billedet, så kan vi sige, at dobbelt-refleksionen udtrykker den balance, hvor man ikke falder til den ene side, at man alligevel kommer til at blive privat tilstede, på egne vegne, i refleksionen – men heller ikke falder til den anden side, at man helt og holdent mister sig selv i det, der reflekteres over, og den/ dem, der reflekteres med og for. Denne balance skal man både holde, når det generelt er livet, eksistensen, man reflekterer over – som Kierkegaard selv – og når man udfolder kompetencer, især i samspil med andre. Dobbelt-refleksion indgår på forskellig vis i konkrete kompetencer, som vi skal se; til yderste nød kunne man nok også kalde den en kompetence for sig – selvom den også indgår i almen livsfilosofi, når det er eksistensen og ikke kompetencen, som er på spil.

I stedet for blot at identificere *refleksion-i-praksis* og *dobbelt-refleksionen* i kompetence-aspektet, er det mere præcist at sige, at blikket for den ene skærper blikket for den anden: de er i spil samtidigt. I nogle eksempler på dobbelt-refleksion vil den mere generelle karakter af *refleksion-i-praksis* være underordnet, og omvendt kan der være mere generelle opgaver, som løses ved generel *refleksion-i-praksis*, uden at karakteren af *dobbelt-refleksion* er særlig

interessant. Dette sidste vil ofte gælde forsknings-opgaver, hvor man bestemt skal være til stede med sin egen forskerkompetence og hele tiden have sine egne erfaringer med, men dette vil glide ind i den generelle prøven-sig-frem, som refleksion-i-praksis jo er. Omvendt kan der være undervisnings- og omsorgs-opgaver, hvor man trods alt kan henholde sig til mere faste metoder, så den brede karakter af refleksion-i-praksis bliver mere underordnet, men hvor det er så meget desto vigtigere at have sig selv med for at situationen kan blive autentisk og ikke en refleksion bort fra den.

Hverken Kierkegaard eller Donald Schön mener decideret at have indført noget helt nyt med deres beslægtede begreber *refleksion-i-praksis*, henholdsvis *dobbelt-refleksion*. De afdækker i første omgang metoder, som de allerede ser fungere i praksis. For Kierkegaards vedkommende er det dog i høj grad et spørgsmål om at afdække hans egen meddelelses-praksis, han har netop ikke først udtænkt hvordan en sådan teoretiske mest hensigtsmæssigt lader sig udforme. Men Schön og Kierkegaard bliver ikke stående ved dette. De skærper vores blik for de respektive processer og gør os langt mere årvågne overfor dem. Derved bliver det muligt for os at udvikle dem på klar og bevidst måde, at holde os selv og hinanden fast på det potentiale, der ligger i så at sige at reflektere over refleksionen, så vi kan tage dem til os i den generelle kompetence-udvikling. Man kan på denne måde sige, at de derfor alligevel også skaber noget nyt for os; men man kan også på en måde sige, at de åbner for, at vi kan skabe videre på vores egne refleksions-metoder, eventuelt ligefrem refleksions-kompetencer.

Dobbelt-refleksion er således beslægtet med Donald Schöns begreb om *refleksion i praksis*. Dette afdækker, hvorledes den tavse viden, de implicite forudsætninger er i spil i al praksis, også kompetence-udøvelse; det gælder om at gøre sig de implicite videns-elementer, strategier etc. klart i selve den fortløbende praktisering og udvikling af handlingsmønstre, kompetencer etc. *Dobbelt-refleksion* er den fortsatte med-reflekteren af den handlende og tænkende selv, også i kompetence-udvikling, således at den handlende og tænkende selv skal være til stede i den henseende, som der handles og reflekteres i. I større eller mindre grad vil den reflekterende imidlertid også ofte, som tidligere berørt, skulle medreflektere sin egen autentiske væren som menneske – den som Kierkegaard kalder *eksistens*.

Begreberne *dobbelt-refleksion* og *refleksion-i-praksis* er således ikke identiske; de betoner forskellige sider af menneskelig reflekteren, som skal bevidstgøres og oparbejdes yderligere; men fuldt konsekvent vil de aldrig kunne skilles helt ad: den, der udøver refleksion-i-praksis må også, mere eller mindre, være dobbelt-reflekteret, og tilsvarende: den, der er handler og reflekterer dobbelt-reflekteret, vil altid mere eller mindre udpræget være reflekteret situeret

i praksis.

Det fundamentale modsætningspar, som Donald Schön opstiller for os, er som sagt *teknisk rationalitet* overfor *refleksion-i-praksis*. Den tekniske rationalitet siger, at man på forhånd kan erhverve sig en viden, som så eksemplificeres ud i de relevante refleksioner, som bærer de enkelte professioner frem. Men det er en illusion at sætte professions-udøvelse på denne formel, påviser Schön! Overfor dette sætter han så begrebet *refleksion-i-praksis* som udtrykker det, som kan kaldes en metode, men i subtil også kan kaldes en anti-metode, hvor man hele tiden tager udgangspunkt i den konkret unikke situation og så har sin store erfaring med at løse andre unikke opgaver og i grunden så anvender noget, som man *forsigtigt* kunne kalde *intuition* for at bruge et andet ord end *rationalitet*. Når Schön ønsker at oparbejde en særlig kompetence for *refleksion-i-praksis* fremstiller han derfor en lang række cases for os, netop ikke for at vi skal få de konkrete kompetencer, som her skildres, men netop skildres sådan som konkrete fagpersoner har den. Men her indfører han så en mellemregning imellem på den ene side at demonstrere udøvelse af kompetence og på den anden side at vi blot læser om det. Han skildrer derfor i sin bog *Refleksion i praksis* ofte en supervisors mellemkomst, hvor der netop skal opøves en konkret professions-kompetence.

Det særlige ved den tekniske rationalitet er altså, at den postulerer, at kompetence anviser den slagne vej, som man tilegner sig én gang for alle. At reflektere i alle de professionelle situationer sker blot ved at følge den slagne vej. Men hver situation er ny. Der fordres *refleksion-i-praksis*, og dette forudsætter en supervisors mellemkomst i selve professions-uddannelsen. Man kan således sige, at den tekniske rationalitet i grunden kun har haft et begrænset åremål; den gamle mesterlære havde langt mere karakter af undervisning som og til *refleksion-i-praksis*. Dog må vi heller ikke romantisere de gamle dage; professionerne var trods alt mere statiske, så mesterlæren havde også en mere autoritær karakter, end den, der passer til den hastige udvikling, alle fag er i her i vore dage.

I vores arbejde med og relevansgørelse af Kierkegaard må vi se et implicit begreb: *enkelt-refleksion*. Vi har allerede antydnet dette i forbindelse med indførelsen af cykel-billedet: Kierkegaard bruger ikke selv ordet *enkelt-refleksion*, men taler i stedet om *objektiv refleksion*, idet han også kalder *dobbelt-refleksionen* for *subjektiv refleksion*, et udtryk som dog let misforstås i retning af privat vilkårlighed. Schöns modsætning mellem *teknisk rationalitet* og *refleksion-i-praksis* vil så svare til modsætningen mellem *enkelt-refleksion* og *dobbelt-refleksion*. Kierkegaards begreb *dobbelt-refleksion* vil i kompetencemæssig sammenhæng sige, at det gælder for en kompetenceudøver om at medreflektere sig selv på flere planer, netop når udøvelsen af kompetence allerede indebærer refleksion. Begrebet er navnlig prægnant,

når det gælder kompetencer som indebærer et forhold mellem en fagperson og dennes elev, klient, patient, fokuspersion, etc.. Vi kan sådan set godt tale om *dobbelt-refleksion*, i professioner, hvor kompetencen ikke indebærer personlige forhold: Når en ingeniør skal beregne en bro, hjælper ren teori ikke; den praktiske erfaring med at bygge broer har ingeniøren i høj grad fået igennem at have været kastet ind i ingeniør-praksisen, at have været i “mesterlære” i det mindste i begyndelsen af sin ansættelse i en ingeniør-virksomhed. Her vil vi således kunne tale om *refleksion-i-praksis*, og mere sekundært også om *dobbelt-refleksion*. Ingeniøren må hele tiden medtænke sig selv, hvad han gennem årene har været ude for i lignende situationer; på denne måde bliver *dobbelt-refleksion* en belysning af et vigtigt aspekt af *refleksion-i-praksis*. Men i denne rent upersonlige kompetenceudøvelse kan man ikke sige, at refleksionens karakter af *dobbelt-refleksionen* er så fremtrædende. Når man imidlertid skal oplæres til *refleksion-i-praksis*, så må læreren/ vejlederen/ mesteren/ coachen træde ind og foreløbigt på elevens vegne forestå dennes *refleksion-i-praksis*, sådan at der påbegyndes en bevægelse i eleven selv i denne retning. Men den, der træder ind i andre på denne måde, må i ganske udpræget forstand være dobbelt-reflekteret, helt og holdent sætte sig ind i elevens konkrete situation med hele sin egen autentiske tilstedeværelse. Denne tilstedeværelse skal imidlertid ikke være autoritær, for den moderne underviser skal ikke være et forbillede. Hun/ han skal i autoritær træde tilbage for den, der skal oplæres – ligesom allerede den antikke filosof Sokrates trådte tilbage med sin ironiske uvidenhed, når han skulle provokere de unge athenære til selv at komme til indsigt. Men netop denne måde at træde til side for en anden i autoritær forstand, åbner for, at man så meget stærkere kan være tilstede i dobbelt-reflekteret forstand!

Dobbelt-refleksionen kommer i særlig grad til udtryk i det, Kierkegaard kalder *hjælpekunsten*:

“§ 2: At man, naar det i Sandhed skal lykkes En at føre et menneske hen til et bestemt Sted, først og fremmest maa passe paa at finde ham der, hvor han er, og begynde der. Dette er Hemmeligheden i al Hjælpekunst. Enhver, der ikke kan det, han er selv i en Indbildning, naar han mener, at kunne hjælpe en Anden. For i Sandhed at kunde hjælpe en Anden, maa jeg forstaae mere end han, men dog først og fremmest forstaae det, han forstaaer. Naar jeg ikke gjør det, saa hjælper min Mere-Forstaaen ham slet ikke. Vil jeg alligevel gjøre min Mere-Forstaaen gjældende, saa er det, fordi jeg er forfængelig eller stolt, saa jeg i Grunden i stedet for at gavne ham egentligen vil beundres af ham. Men al sand Hjælpen begynder med en Ydmygelse; Hjælperen maa først ydmyge sig under Den, han vil hjælpe, og derved forstaae, at det at hjælpe ikke er det at herske, men det at tjene, at det at hjælpe ikke er at være den Herskesygeste men den Taalmodigste, at det at hjælpe er Villighed til indtil videre

at finde sit i at have Uret, og i ikke at forstaae hvad den Anden forstaaer.” (Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed En ligefrem Meddelelse, Rapport til Historien af S. Kierkegaard, posthumt udgivet af broderen i 1859: XIII, p. 568).

Dette centrale sted hos Kierkegaard er ofte citeret, og altså også relevant her i vores sammenhæng, fordi det afdækker et særligt karaktertræk ved dobbelt-refleksionen: man træder til side med sit ego, men man sætter sig selv helt ind i den sammenhæng, hvor det er relevant for hjælpen. Egentlige omsorgs-fag som sygeplejen og psykoterapien har klart karakter af denne hjælpekunst. Men andre fag har det også, i større eller mindre grad: ledelse, undervisning, coaching, osv..

Med andre ord: i al dobbelt-refleksion tilvejebringes et forhold til andre, og dette forhold indebærer empati, indføling i disse andre. Man invaderer ikke disse andre med sit ego; man stiller tværtimod sig selv med al viden og alle erfaringer til rådighed.

7. Dobbelt-refleksion i undervisningen

Vi skal i et afsluttende kapitel læse Kierkegaards egne formuleringer om dobbelt-refleksionen. Han gør i det i særdeleshed i forhold til meddelelsen af autentisk menneskelig væren, eksistens. Derfor vil det mest direkte anknyningssted for relevansgørelsen af hans refleksions-opfattelse netop ligge i dette at undervise andre. Dette kan vi godt sætte i sammenhæng med pædagogik som helhed, altså også den professionelle varetagelse af børn i vuggestuer og børnehaver, hvor ordet *pædagog* og *pædagogik* jo har vundet indpas; men i grunden kan vi også se det videre i sammenhæng med forældres (og nærværende bedsteforældres, onklers og tanters) opdragelse børn; det er hele tiden dobbelt-refleksionen, som trænger sig på. I bredere forstand skal opdragelse og pædagogik så meget tydeligere være *hjelpekunst*, men også den mere målrettede undervisning bør, om end i lidt vagere forstand, være den kunst at hjælpe andre.

At meddele andre er ultimativt at reflektere selv, netop ikke i den tomme selv-refleksion hvor man på forhånd teoretiske udkaster det, man skal reflektere, men hvor ens egen kompetence og måske endog ens egen eksistens selv er på spil, sådan at man altid har sit eget subjekt på spil: Jeg skal hele tiden afgøre, hvordan jeg nu skal udlægge strategier for at forklare noget, og jeg må hele tiden have årvågenhed overfor, hvordan modtageren tager imod det: så jeg har mig selv på spil hele tiden som underviser, ja jeg er faktisk selv oppe til eksamen hvert sekund, jeg underviser – og så bliver undervisningen dobbelt-reflekteret! Dette bliver så nogen gange yderligere skærpes således, at også min egen autentiske væren

som menneske, den som vi med Kierkegaard kalder *eksistensen*, også kommer med i spillet.

Som dobbelt-reflekteret må også underviseren passe på hele tiden at holde balancen. Den afgørende forskel bliver her ikke, om man forbliver inde i sit hoved af private, subjektive grunde, eller om man fortaber sig i stoffet rent objektivt; forskellen er her ubetydelig, praktisk set: i begge tilfælde mangler man nemlig basalt kontakten og følingen med dem, man underviser; den afgørende forskel er, om man falder til den side overhovedet at være inde i sit eget hoved uden kontakt med eleverne, eller om man har så megen kontakt med eleverne, at man flyder for meget med uden at give den et virkeligt modspil. Den berømte og berygtede sætning "Hvad mener du selv?" hører hjemme i farezonen til at vælte over i denne retning. Dette gælder i øvrigt også rådgivningen. I terapi og coaching står sætningen noget stærkere, fordi opgaven netop ikke er information i nogen forstand.

Den dobbelt-reflekterede lærer har hele tiden erindringen (i Kierkegaards forstand) om sig selv som elev med i sit forhold til eleverne, men fordobler ikke bare sig selv i yngre udgave i en udvendig identifikation: der kræves empati i al dobbeltreflekteret undervisning og terapi – og i nogen grad også i coaching.

Kierkegaards eget forfatterskab kan netop også misforstås sådan, at han sætter sig "jag" i centrum hele tiden. Der er en udpræget udbredt skepsis overfor at inddrage Kierkegaards biografi i forståelsen af hans filosofi. Denne må som al anden filosofi vel kunne forstås som mere end filosofens, in casu Kierkegaards, eget private udsagn. Det kan den på sin vis også. Men samtidigt er det Kierkegaard selv, som sætter sit eget liv ind på at inkarnere, at virkeliggøre, livlig-gøre det han står for. Han lever og dør for sin eksistens, så hans egen død er hans ultimative eksistens-meddelelse, der giver alvorens klang til det, han vil fortælle os. Han realiserer meddelelsen som hjælpekunst, træder til side for os. Men han er tilstede på læserens vegne; han giver sig selv som pant på, at der kan eksisteres, at der kan være eksistentiel afgørende kristendom.

Undervisning i professions-udvikling kommer selvsagt ikke til underviserens konkrete død, men alligevel må hun/ han undervise på liv og død. Må stå inde for det og gerne inddrage personlige eksempler. Der kræves faktisk ikke så lidt selvironi af den dobbelt-reflekterede underviser. Autentisk undervisning kan aldrig blive en fremvisning af perlerække af succes-historier fra underviserens eget liv. Tværtimod: forskellen på amatørisme og professionalisme er, at når amatører gør tingene rigtigt er det i spontanitet og trods alt måske også i intuition, hvorimod den professionelle har et arsenal af egne og andres gode såvel som kiksede erfaringer, hvor man i de sidstnævnte i overført forstand er "gået død" i nogle situationer. De kiksede erfaringer er hun/ han sig pinligt bevidst om. Den største

inspiration fra Kierkegaard får man ved netop at kunne læse ham selvironisk; hans egne kiksede forsøg på at forlove sig, at indgå i en borgerlig position som hans etiske pseudonym, assessor Wilhelm, at blive præst osv. Kierkegaard står netop ikke som et forbillede, men han holder forbindelsen til sig selv fast i sin fortsatte dobbelt-refleksion, og det er præcist det, den dobbelt-reflekterede underviser skal. Når man er til undervisning hos den dobbelt-reflekterede underviser, føler man sig aldrig talt ned til. Den dobbelt-reflekterede underviser stiller sig ikke over den, hun/ han underviser, men ved siden af. Hun/ han er alt andet end egocentrisk, men har sig selv ansvarligt med i sin undervisning. Det er kernen i den dobbelt-reflekterede pædagogik: på den ene gang at vise hen til sig selv – at man står inde for, hvad man siger, og bort fra sig selv – at andre finder deres egen vej. Det er just til dette, at der faktisk kræves selv-ironi. Den meget alvorlige underviser kan kun fremstå med og som abstrakt autoritet. Også lidt humor holder undervisningen åben, men *aldrig* platheder: de er nemlig igen altid kun enkelt-reflekterede, tilmed på den negative måde.

Nu gælder alt dette primært undervisning i områder, hvor menneskelig eksistens er på spil. Mere tekniske kompetencer, såsom at regne og stave, rammes ikke særligt af det sagte, men alligevel lidt: her er det den dobbelt-reflekterede undervisers opgave at have egne og andres erfaringer med selve det at lære de mere med i det dobbelte spil. Dette bliver tydeligere, hvis der bliver tale om mere komplekse tekniske færdigheder, hvor der skal overskues større helheder som ikke umiddelbart lader sig analysere, men hvor der typisk skal vælge strategier for at lægge relevante parametre ind et givet komplekst helheds-udtryk.

Den dobbelt-reflekterede underviser forholder sig altså i positiv forstand subjektivt, det vil sige at hun/ han har sig selv med i det, der siges. Men hermed lægges op til, at den der modtager, skal have sit eget subjekt med. Dette var allerede det eksplicitte mål for Kierkegaards egen dobbelt-reflekterede indirekte meddelelse. I det moderne sprog vil det sige, at den dobbelt-reflekterede underviser tager elevens eget "ansvar for egen læring" alvorligt. Man kan godt kalde Kierkegaards egen dobbelt-reflekterede meddelelse for en slags intersubjektiv kommunikation, *hverken* privatiserende subjektiverende *eller* abstrakt, objektivt, subjektfortrængende undervisning.

Der er en dobbelt interesse ved dobbelt-refleksionen som meddelelsens hjælpekunst: det er nødvendigt for den, der giver meddelelsen, at have sig selv med i den. Og samtidigt er det nødvendigt for modtageren, at den, der skal meddeles noget, nu også er meddelt med den, der meddeler selv som pant på det, der meddeles. Det kræver en dobbelt tilstedeværelse, en særlig årvågenhed at skrive og tale på denne måde!

Den dobbelt-reflekterede underviser er bevidst om at have sig selv med hele tiden.

Undervisning er derimod det modsatte af en enkelt-reflekteret fremstilling af en selv. Faktisk er det farligst man kan gøre at bringe eksempler fra ens privatliv med ind i undervisning. Ikke, fordi det ikke af og til vil være det rigtige, men fordi det skal gøres med megen situationsfornemmelse. Det bliver hurtigt kedeligt, og der optræder så et filter imellem den der giver og den, der modtager undervisning. Når det lykkes, giver det derimod en bedre kontakt. Underviserens mål i det hele taget har en vis empati i forhold til eleven, som det som sagt gælder al dobbelt-refleksion udøvet overfor – i grunden: sammen med – andre.

I øvrigt kan man sige, at selvironi – som altså fordres til den dobbelt-reflekterede meddelelse – mere er beslægtet med humor end med den ironi, der har andre til bedste!

IT har vundet indpas i undervisningen. Så længe underviseren er sammen med eleverne, gør det ingen principiel forskel i forhold til det, der her er sagt om *dobbelt-refleksion* i undervisningen. Det må dog siges, at for eksempel brugen af "power-point" mere lægger op til undervisning i mere informativ retning, hvor *dobbelt-refleksionen* har mindre betydning. Og netop dette bliver helt udpræget, hvis der undervises på afstand med IT som redskab, altså simpelthen gennem Internettet. *Dobbelt-refleksion* har først og fremmest betydning, når underviseren er sammen med eleven/ eleverne og netop hele tiden kan følge og faktisk føle dem. Det kan dog helt udelukkes, at der kan blive tale om dobbelt-refleksion i interaktiv undervisning på afstand. Men i udgangspunktet er IT langt bedst egnet til enkelt-reflekteret undervisning: jeg fortæller dig noget. Den årvågenhed, som underviseren skal udøve, kan nok stadigvæk bedst kan opretholdes i det personlige møde. Dette understreger, at det er en stor fejl at tro, at al undervisning kan blive fjernundervisning. Dette skal ikke hindre, at man faktisk supplerer den traditionelle undervisning, hvor man er sammen, med fjernundervisning. Der kan bare ikke blive tale om at det ene erstatter det andet: der er ikke tale om et enten-eller i fremtiden; de to undervisningsformer vil kunne supplere hinanden og i grunden effektivisere hinanden.

Dobbelt-refleksionen bidrager altid til udviklingen af den kompetence, indenfor hvilken man konkret reflekterer og også dermed reflekterer sig selv. Det betyder i læringsprocessen, at det at lære fra sig i *dobbelt-refleksion* er den ultimative måde selv at lære på, således at der netop i det hele taget bliver tale om en gensidig lærings-proces, hvor læreren dog trods alt er foran eleven – men ikke på enhver måde overordnet hende/ ham!

I *Efterskriften* udhæves om eksistens-meddelelsen, at meddelelsen er "*aldrig en Lærer, men en Lærende*" (SKS 7, p. 84) det vil sige: en elev. Og det kommer til at gælde for al dobbelt-reflekteret meddelelse, undervisning, kompetence-udvikling: det er en proces, hvor den, der underviser selv også bliver undervist i processen. Dels forbedrer man sin undervisning

ud fra de erfaringer, man drager, idet man tilsidesætter sit undervisnings-ego. Dels kommer man selv til at forstå sit stof bedre. Dog ligger tyngdepunktet for underviseren bestandigt i at lære fra sig. Men det begavede, lidt skæve spørgsmål med gode misforståelser fra den, der skal undervises, er den bedste undervisning for den, der underviser. Som altså dybest set også selv er – “elev”.

8. Dobbelt-refleksion i omsorgs-professionerne: sygeplejen, etc.

Sygeplejen har navnlig været belyst at Kari Martinsen, som har taget udgangspunkt i K. E. Løgstrups fænomenologi i almindelighed og hans begreber om *de spontane livsytringer* i særdeleshed. Hun får dermed belyst den professionelle omsorgsperson i det perspektiv, at hun/ han skal være konkret tilstede med hele sin personlige integritet. Vi kan nu også belyse sygeplejen ud fra Kierkegaard, som Løgstrup netop formulerede sine *suveræne livsytringer* imod. Løgstrup ser en fortrængning af det oprindelige, naturlige med Kierkegaards refleksion. Her må vi føje til, at dette vil være tilfældet med enkelt-refleksionen, men at netop dobbelt-refleksionen skaber rum både for en sådan oprindelighed, som de suveræne livsytringer udtrykker, og den refleksion, som er situeret i praksis.

Også den professionelle omsorgsperson kan synes egocentrisk, dog ikke så udpræget som underviseren, der mere har sin egen person på spil i selve den pædagogiske situation: Ligesom underviseren hele tiden **samtidigt** er årvågen overfor den, hun/ han underviser, er omsorgspersonen hele tiden **samtidigt** overvågen overfor den, hun han udviser omsorg overfor. Både underviseren og omsorgspersonen har hele tiden fat på sig selv og en mavefornemmelse overfor den, hun/ han har med at gøre, og retter hele tiden sin ageren overfor vedkommende i en fortsat refleksion i fortsat. Men det er vigtigt for den professionelle omsorgsperson at have fat i sig selv hele tiden i dobbelt-refleksionen.

Merry Elisabeth Scheel har i sin bog *Interaktionel sygeplejepsiksis*, som omtrent har fået status af klassiker i de senere år (!) – allerede med titlen nærmet sig dobbelt-refleksionen. Men hun placerer sig noget i den “teknologiske viden”, som Donald Schön gør op med, når hun opdeler teoriudviklingen på tre planer: 1) *den konkrete sygeplejepsiksis* (p. 142), 2) refleksion og teoretisering over egen praksis, og 3) *udvikling af almenbegreberne* der karakteriserer sygeplejen *som helhed* N. (3. udg., p. 142 – 47). Hvis dette skal opfattes som tre adskilte faser, svarer dette svarer mere til en “enkelt-refleksion” end til en dobbelt-refleksion, hvor de tre niveauer allerede måtte reflekteres i hinanden. Formentlig vil hun heller ikke selv lægge op til en sådan dogmatisering af sit skema: Hun har nemlig selv et udmærket afsnit om Donald Schön (p. 203 – 208), hvor hun ser både den enkelte

sygeplejerske og sygeplejefagets udvikling som situeret i refleksion-i-praksis, men ser det meget store ansvar, netop sygeplejersken har med at føle sig frem i forhold til syge patienter. Så sandt nok **må** sygepleje-teorien udvikles på alle Merry Scheels tre planer, **ret forstået**, det vil sige at vi bevæger os frit op og ned ad dem, at de ikke repræsenterer tre successive faser.

Vi har tidligere berørt, at dobbelt-refleksionen i udøvelsen af visse kompetencer indebærer at den udøvende har sin egen mere personlige eksistens i spil, hvor sygeplejen netop er et eksempel på dette. *Dobbelt-refleksion* vil her sige det modsatte af ”*kortslutning*”, man fokuserer på patienten, men har sig selv med.

Den dobbelt-reflekterede sygeplejerske m/k vil være tilstede for en patient helt så nærværende som en pårørende, men hvor den pårørende i dette nærvær glider helt sammen i kraft af en livshistorie, har sygeplejersken i stedet den professionelle distance. Denne distance er imidlertid ikke en objektiveren, som vil give plejesituationen en karakter af fremmedhed. Sygeplejersken medreflekterer på én gang patienten og sit eget subjekt, hun/han kender patienten godt, men invaderer ikke patienten. Her kan vi så gå tilbage til Løgstrup og tale om patientens *urørligheds-zone*. Men det er netop den kierkegaardske dobbelt-refleksion, som professionelt på én gang accentuerer muligheden for *både* nærvær og afstand i de henseender, som plejesituationen kræver!

Dobbelt-refleksionen afgiver imidlertid ikke bare disse formelle arbejdsrammer. Den gør det muligt for sygeplejersken at agere ud fra kendskabet til patienten ud fra både patientens ”objektive” diagnose og ”subjektive”, individuelle karakter-træk, som hun/han lader spille tilbage til sin egen erfaringsverden og personlige integritet.

I dobbelt-refleksionen sker der som sagt en bestandig udvikling af kompetencen i det område, som refleksionen udfolder sig i og også selv udfolder. Man bliver en bedre sygeplejerske ved dobbelt-refleksionen som hjælpekunst. I tilfældet ”sygepleje” må man her være ekstra varsom. Der falder i dobbelt-refleksionen altid lidt omsorg tilbage på den, man yder omsorg overfor – dobbelt-refleksionen bliver nemlig her ikke bare en intellektuel aktivitet, men et kompleks af ageren, følelser, given-tid og nærvær. Ikke få bliver sygeplejersker for at give den omsorg, de selv ville have men ikke vover selv at åbne for at modtage. De er ofte umiddelbart de bedste til at give den kortvarige omsorg, men i længden slider de sig selv og den nærmeste familie op. Her er dobbelt-refleksionen i særlig grad påkrævet for at man så at sige virkelig med-reflekterer sig selv i det, man gør.

9. Dobbelt-refleksion i ledelse

I ledelse kommer et mere asymmetrisk forhold mellem professions-personen og dem, professionen skal udføres i forhold til. Stadigvæk må lederen have opmærksomheden på sig selv og de personer, hun/ han har med at gøre. Men lederen står ofte med et mere øjeblikkeligt ansvar, og kan ikke altid påregne at få de personer, hun/ han har med at gøre, indforstået med dispositioner i samme grad som underviseren og omsorgspersonen. Dette ligger alene i tidsdimensionen, idet lederen typisk vil være ansvarlig overfor et større netværk, en bredere organisation, medens undervisning og omsorg i første række er en sag alene mellem underviseren, henholdsvis omsorgspersonen, og den, der skal undervises, henholdsvis øves omsorg overfor.

Kirstine Andersen har i sin fine bog *Kierkegaard og ledelse* fokuseret på dette at træde i karakter, et udtryk Kierkegaard i øvrigt mest bruger om sig selv. Som hun ser det, er det afgørende at kunne styre sig selv for at kunne styre andre. Hun kommer til at se Kierkegaard ud fra etikerenes standpunkt, idet det at træde i karakter bliver udtryk for at vælge sig selv f. eks. ud af fortvivlelsen; hun ser heri et positivt modstykke til en terapeutisk løsning: at man således selv tager ansvaret. Dette er imidlertid netop etikerenes standpunkt, som Kierkegaards pseudonym assessor Wilhelm udtrykker det. Der bliver på det religiøse stadium tale om, at fortvivlelse skal gennemleves (i *Sygdommen til Døden*) på en måde, som man vitterligt også har udlagt terapeutisk. Når vi vender blikket fra Kierkegaards eget mere specifikke religiøse standpunkt mod kompetence-aspektet, så bliver parallellen, at det, at man er situeret i det at blive religiøs som en proces, kommer til at svare til, at man hele tiden er i en proces med at blive kompetent. At træde i karakter er altså ikke noget, man blot gør én gang for alle, enten nu gælder om at blive religiøs eller kompetent. Sådan som etikeren, udtrykt af pseudonymet assessor Wilhelm, forestiller sig valget, kan det ikke lade sig gøre ifølge Kierkegaard. Men sandt nok gælder det om at man afgør sig, man skal træde i karakter. Det er blot noget, man kun kan igennem en dobbelt-refleksion, som hele tiden fornys igennem udøvelsen af processen hos Kierkegaard selv: at blive religiøs, i vores relevansgørelse: at blive professionel. Kierkegaard taler eksplicit kun om at træde i karakter på egne vegne, men igennem dobbelt-refleksionen bliver det også muligt at træde i karakter på andres vegne. Og denne afgørelse skal også være intersubjektiv, men ikke i samme ligeværdige forstand som tilfældet var ved pædagogikken og omsorgen. At træde i karakter som leder er et langt større ansvar. Stadigvæk er lydhørheden overfor den, man professionelt forholder sig til, afgørende. Men det, at den anden skal ledes, giver dobbelt-refleksionen et ekstra ansvar – i pædagogik og omsorg kan personerne, der som modtagere af den professionelle praksis, trods alt friere, de kan som regel sige fra – når det ikke

gælder elementær, lovpligtig undervisning, og når der tilsvarende ikke er tale om omsorgsbehandling af umælende småbørn. Man kan i disse tilfælde sige, at både pædagogik og omsorg kommer til at nærme sig karakteren af egentlig ledelse.

Det kan og skal heller ikke forties, at Kirstine Andersen har gjort en pionerindsats for relevansgørelsen af Kierkegaard i sammenhæng med kompetence-tænkning. Hun antyder allerede *dobbelt-refleksions*-problematikken ved at gøre opmærksom på, at man må have sin egen eksistens med ind i sin profession. Til dette kræves netop dobbelt-refleksion.

At en leder løbende forbedrer sine kvalifikationer igennem fortsat dobbelt-refleksionen er åbenlyst: Det gælder om at bevare årvågenheden overfor dem, man leder, om selv at være tilstede med dem, om at oparbejde empati, hvor man ikke betragter dem som ydre objekter, men dobbelt-reflekteret går ind i deres subjekter og tænker med dem, som dem, ud fra dem og just i dette har sig selv med. Dette er kernen i dobbelt-refleksion i ledelse: den gode leder stiller sig aldrig i vejen for medarbejderens personlige velbefindende og professionelle kompetence-udvikling!

10. Dobbelt-refleksion i psykoterapi

Psykoterapi kan karakteriseres således, at der er tale om, at også terapeuten leder den, den pågældende profession skal udøves overfor. Men dette er netop noget, der sker indenfor et tidsrum, hvorefter denne lederrolle omdefineres. Så får den pågældende selv ansvaret for sig selv. Set i større tidsperspektiv svarer terapien derfor ikke til ledelsen, men til pædagogikken og omsorgen.

Den nyere kognitions-terapi har en vis succes, men er kritiseret fra traditionelt freudiansk hold for at lægge den, der søger terapien, for stærkt ind i skemaer, som godt nok fungerer i visse tilfælde, men ikke i andre (René Rasmussen, etc.). Den freudianske terapeut vil gerne slå på, at det er analysanden selv, der foretager analysen, godt hjulpet af terapeuten som en slags jordemoder. Denne åbne attitude indebærer, at freudianeren ikke vil tale om egentlig "helbredelse", men blot om at være i gang i en proces for så vidt livet igennem; dette indpasses jo ikke i et moderne sundhedssystem. Den freudianske tilgang sidder således mellem de to stole: at være "etableret" eller "alternativ". Den er selv de alternative terapiers fader.

Ingen terapi kan lykkes, hvis den enten for stærkt vil tolke ind i færdige skemaer, eller stiller sig alt for åbent an. I begge tilfælde er svaret, at terapeuten bestandigt skal

være dobbelt-reflekteret. Det må understreges, at vi ikke her tager stilling for eller imod forskellige etablerede eller alternative terapier. Den klassiske psykoanalyse kan som nævnt siges at stå midt imellem. Derimod er det netop altid et kriterium på, om en terapi går galt, at den enten falder ned som blot undervisning eller omsorg, eller at den pustes op til en ledelses-struktur, hvor den såkaldte *terapeut* tiltager sig magt over den, der skulle have været i terapi. Omvendt er det et succes-kriterium, hvis terapeuten kan træde tilbage og den, der har været i terapi, kan forvandle terapien til en selv-terapi. Disse kriterier må opstilles uanset hvilken form for terapi, der er valgt fra begyndelsen, etableret eller alternativ.

Dobbelt-refleksionen netop i de psykiske/ psykologiske terapi ligger netop i terapeutens forberedthed på og forberedelse til at slippe styrelsen. Her er selve empatien maksimalt afgørende, intersubjektiviteten beror helt og aldeles på, at terapeuten hele tiden medtænker sig selv i særdeleshed på vegne af den, der skal i terapien. Men her kommer noget særligt til ved dobbelt-refleksion i terapien: for det er ikke bare terapeuten, der skal dobbeltreflektere sig – det er sandelig også den, der er i terapi, netop når hun eller han skal slippe sin afhængighed.

I den klassiske psykoanalyse opereres siden Freud med “overføringen”. Den, der søger terapien – i offentligt regi kaldet “patient”, i privat “klient” - vil en tid lang identificere terapeuten med en forældre-skikkelse; Freud tænker selv mest ud fra den mandlige terapeuts udgangspunkt, således at der sker en overførelse af “patientens” egen far til terapeuten. Terapeutens årvågne opmærksomhed overfor dette, hvor hun/ han i nogen grad spiller med på overførelses-spillet en tid lang, kan netop betragtes som *dobbelt-refleksion*. I traditionen fra C. G. Jung tales om dette som “projektions-tilbagetrækning”, og det er udviklet til en række konkrete psykiske funktioner: man skal trække sin projektion af sin egen indre skygge og sin egen indre modsat-kønnethed tilbage fra andre for at få autentisk forhold til de andre mennesker, vi nu engang omgås i det daglige i den ene eller den anden sammenhæng. Både den, der er terapeut og den, som er i terapi skal foretage den dobbelt-bevægelse, den dobbelt-refleksion, som er projektions-tilbagetrækningen. Det skal vi nu for resten alle sammen for ikke blot at bruge hinanden som brikker i vores eget indre psykiske spil, og på en måde skal alle relationer mellem mennesker altid være dobbelt-reflekterede for at blive autentiske.

I al dobbelt-reflekteret kompetenceudfoldelse indebærer dobbelt-refleksionerne, at der stadig sker en udvikling af den pågældende kompetence; den dobbelt-reflekterede terapeut bliver også netop en bedre terapeut ved at have sig selv mere i spil i terapien. Men her bliver der en ekstra sidegevinst. Selvfølgelig kan man ikke tilbyde andre terapi uden at have en

vist hold på sig selv. Men ingen er fuldkommen: i dobbelt-refleksion kommer terapeuten også selv af og til konkret i terapi; selvsagt er terapeuten foran den, der søger terapien uden dog at være autoritet i gammeldags forstand.

11. Dobbelt-refleksion i rådgivning, vejledning, supervision og coaching

I professionerne er der i de senere år kommet en række af hjælpe-aktiviteter til. Dels er der tale om mere umiddelbar og konkret rådgivning, dels om supervision, hvor en medarbejder eller en gruppe af medarbejdere har større projekter, som følges og overvåges af en mere erfaren medarbejder. Disse funktioner udøves ikke ved, at rådgiveren eller supervisoren optræder som gammeldags autoriteter, men dækkes af det nu ret slidte ord *sparringspartner*. Udtrykket kommer fra boksporten, hvor bokseren har en øve-partner som ikke optræder i rollen som modstander, men som netop støtter bokseren i at møde modstanderen, så han blive klar over sine stærkere og svagere sider og ikke mindst styrke de sidstnævnte. Der videre gået helt sport i erhvervslivet ved, at de nyeste erfaringer med sportstræning inddrages, således at man har en moderne “træner”, “coach”, der ikke, som den gammeldags, fortæller præcist hvad sportsudøveren – altså nu kompetenceudøveren – konkret skal gøre, men som hjælper “fokus-personen” til selv at formulere sine mål, og som hjælper den pågældende med selv at fastholde og også til at nå målene.

Den gammeldags autoritære måde at hjælpe på indgår hele tiden i enkelt-refleksionen: den rådgivende ved bedre, hvilke mål man bør sætte sig, hvordan og hvorledes man skal nå målene. Nu må vi nok føje til, at der i disse nyere tiltag trods alt er en tendens til at se de gamle lidt firkantet i modsætning til de nyere bestræbelser: der **har** også tidligere været indsigtfulde medarbejdere, ledere og så videre, som har kunnet se dybere ind i kollegaer, underordnede og forholdt sig til det specifikke i dem. Men det hjælper ikke bare at sige, at der intet nyt er under solen: der **er** faktisk en skærpet opmærksomhed på, at man skal forholde sig til det originale i hvert menneske. At hvert menneske sådan set er unikt. For at fastholde og præcisere denne ambition kan vi netop tage udgangspunkt i Kierkegaards *dobbelt-refleksion*.

Det er interessant, at coaching også har fået et vist indpas også i privat-sfæren; tilsvarende vil man helt banalt jo også kunne tale om rådgivning i privatlivet. Når vi så ser på rådgivning, er der i udgangspunktet ingen forskel på, om vi taler om private eller professionelle råd. Rådgiveren må hverken bare gentage sig selv og sine erfaringer og projicere dem ud på den, der skal have et råd – eller se på den pågældende som et objektivt funktionselement, som må kunne gøre det, som så mange andre i samme situation har kunnet gøre. Cyklen må

ikke vælte til nogen af siderne: i dobbelt-refleksionen holder man fast på sig selv, sin egen eksistens og egne erfaringer, man ser også de objektive sammenhænge, som den pågældende skal indgå i – men man reducerer ikke den pågældende til bare at være en tap i maskinen. Den dobbelt-reflekterede rådgiver lever sig ind i den, der skal have rådene, har sig selv på spil i de objektive sammenhænge, den pågældende skal agere i. Det er i høj grad konkrete erfaringer, som man genkalder sig – om det nu er private eller professionelle råd, der skal gives. Men i dobbelt-refleksionen gentager man ikke bare disse erfaringer mekanisk, man transformerer dem til den person og de sammenhænge, personen skal virke i – det være sig i privatliv, i eksistens, eller i profession.

Rådgivning er polær; den ene pol er den eller dem, der skal rådgives, og den anden pol er rådgiveren. Rådgivning giver nu sit eget bud på, hvad der skal ske, i kompetenceudfoldelse i konkrete begivenheder eller i længere forløb. Supervisionen indfører nu supervisoren som en tredje part i kompetenceopbygning, som hjælper til kompetenceopøvelsen ved ikke umiddelbart at blande sig i, hvordan den pågældende forsøger sig frem. Hvis der er tale om at opøve undervisning, rådgivning, terapi eller coaching, så forholder supervisoren sig selvsagt umiddelbart som tredjepart tavst overfor eleven/ klienten/ patienten/ fokuspersonen. Men supervisoren går kun ind på enkeltting, der er typiske eksempler på, hvad han vil “rette” – det vil sige, han inspirerer den, der søger at få kompetencen til at forbedre sig ved at reflektere over, hvad der sker. Supervisoren ser på de større linjer og giver ikke nødvendigvis så konkrete råd som rådgiveren. Selve kompetence-oparbejdelsen træder så i stedet for den gamle mesterlære.

Donald Schön demonstrerer oparbejdelsen af *refleksion-i-praksis* som på en måde en kompetence for sig, i sin bog af samme navn. Schön gør dette for en stor del igennem at referere og kommentere konkrete supervisions-forløb. Vi må føje til, at netop her bliver dobbelt-refleksionen afgørende. Den refleksion-i-praksis, der er tale om, vil i høj grad skulle trække på de erfaringer, som supervisoren har. Men ikke så konkret som ved rådgivning, fordi supervisoren skal lægge op til, at “eleven” selv løser problemerne på sin egen måde, som Schön demonstrerer.

Supervisionen har altså sin plads i moderniseringen af den gamle mesterlære: medens den gamle mesterlære oparbejdede kompetencer i en statisk faglighed, må der også oparbejdes kompetencer i selve den faglige udvikling i den moderne supervision. Supervisionen har således sin betydning for kompetence-oparbejdelsen og -udviklingen, men egentlig også for selve udøvelsen af kompetencer, hvor forskellen til den professionelle rådgivning måske bliver mindre.

Kravene er store, hvorfor supervision og rådgivning ofte suppleres med “coaching”. Også coaching går hen over den traditionelle adskillelse mellem uddannelse, oparbejdelse af kompetencer, og udøvelsen af dem. Coaching er en slags terapi til at afdække de mere personlige potentialer i forhold til personlighedsudvikling, især kompetenceudvikling; i modsætning til egentlig psykoterapi er dens opgave ikke at rette fejl, at helbrede traumer, etc., men positivt at aktivere “fokus-personens”¹ ressourcer. Både supervisoren og coachen må i prægnant forstand være dobbelt-reflekterede; når de skal rådgive, sker det som refleksion-i-praksis med stærk betoning af en dobbelt-reflekteret tilstedeværelse i udfoldelsen af deres egen kompetence, på vegne af fokus-personen.

Men tilbage til supervisionen i uddannelsen. Når man skal opøves til en profession, der fordrer refleksion-i-praksis, træder supervisoren ind i den funktion, som man selv skal overtage helt og aldeles – ikke sådan, at lære-processen så stopper, men sådan, at man nu selv så at sige bliver sin egen fortsatte lærer igennem at reflektere situeret i den praktiske situation. Her må supervisoren så netop være dobbelt-reflekteret, fordi hun/ han ikke alene meddeler “hvad der skal gøres” igennem en enkelt-refleksion, men helt sætter sig i “elevens” sted og tænker forfra på vegne af eleven.

Her kommer supervisionen til at nærme sig undervisningen i almindelighed, altså ikke blot oparbejdelsen af de specifikke kompetencer, som her er på tale: undervisning bredt og snævert skal være dobbelt-reflekteret. En tilsvarende grænseflade er der imellem coaching og ledelse. Den dobbelt-reflekterede leder har ikke bare magten over sin “underordnede”, men inspirerer den pågældende til at nå mål, som i fællesskab fastlægges.

De konkrete erfaringer har stor betydning i rådgivning, men mindre i supervision, som vi har set; dette har supervisionen tilfælles med coaching. Coachen bruger neutrale spørgsmål uden at afsløre sin indsigt af nogen art; men spørgsmålene foranlediger, at fokuspersonen kommer til at reflektere selv, sætte ord på fortsat hjulpet af coachen, så hun eller kan komme til at handle mere hensigtsmæssigt, det være sig i livet som sådant eller arbejdslivet, med større udnyttelse af egne ressourcer. Heller ikke her er der i princippet forskel på, om der coaches i privat eller professionel sammenhæng. Her er det mere overhovedet erfaringen af at have “været på” selv, selv at være blevet coachet, holdt til ilden, som man har som styrke, ressource – og som man reflekterer ind i “fokus-personen”; men coachen er altså tavs med sine egne refleksioner.

1 Det amerikanske udtryk *coachee* for personen, der modtager coaching, lyder nok lidt kølent i vores nøgterne ører; men det er faktisk ved at vinde indpas også i den danske litteratur ved siden af *fokus-person*.

Man har ofte kritiseret coaching for dens brug af skemaer; men den gode coaching ved godt, at hverken livet eller professionen, karrieren kan sættes på en formel. Skemaerne er redskaber, som kasseres, efterhånden som den overordnede proces skrider frem – med nye skemaer. Hvis den dårlige coach fikserer for meget på skemaerne, stivner den pågældende coaching netop i enkelt-refleksion. Tilsvarende, hvis coachen bliver for autoritær med at sætte mål for fokus-personen – noget coaching også kritiseres for, og sandt nok: cyklen vælter i den dårlige coaching. Den gode coaching er derimod just dobbelt-reflekteret, fordi den hele tiden holder balancen, følger efter, om fokus-personen er med selv. Og så viser det fine sig – at der tegner sig nye mål, både af de mål, som blev nået – og af de mål, som ikke blev nået. De nye mål kan man så søge at sætte i skemaer, som vil have deres tid.

Nu er ambitionen i coaching som antydnet at kunne forløse fokuspersonens fulde potentiale, hvilket især er afgørende i professions-coachingen. Henrik Nitschke har mange erfaringer med coaching fra sport, Frontløberne, etc.. Men ikke desto mindre er dog kritisk overfor denne overordnede ambition.² Han ser netop coachens principielle tavshed som et problem og mener, at coachen netop også med samtale skal gå ind i fokuspersonens refleksioner netop med baggrund i egne erfaringer og refleksioner. Nitschke forholder sig mest til professions-coachingen og mener, at denne “overser, at medarbejderens (selv)-refleksionsprocesser bedst accelereres i dybde og bredde, hvis de kritisk udfordres af noget, der overskrider medarbejderens selvrefleksion og her-og-nu-tænkning”.

I sammenhæng med Nitschke man således tænke en videreudvikling af coachingen med styrkelse af selve refleksions-akten, hvor coachen træder frem med sin dobbelt-refleksion i stedet for at være tavs med den, og hvor fokuspersonen selv yderligere trænes i refleksion og dobbelt-refleksion.

12. Dobbelt-refleksion i filosofisk vejledning og praksis

Vi kan drage et skel imellem specifik fag-vejledning i knytning til et bestemt fag udenfor filosofien på den ene side, og en almen eksistens-vejledning med særlig stærk forankring i fagfilosofien på den anden side. Yderligere kan vi skelne imellem mere kollektive former under en leder, og helt individuelle sessioner. Disse to skillelinier krydser nu hinanden. Man kan især knytte betegnelsen *filosofisk praksis* til, når det er filosofien og eksistensen som sådan, der er på spil, i modsætning til de individuelle sessioner, som så kaldes *filosofisk*

² Dette fremlagde Henrik Nitschke på Kim Gørtz' coach-café, København, d. 27/3 '08: *Kritiske perspektiver på coaching*.

vejledning, enten specifikt fagligt eller alment eksistens-betonet.

Finn Thorbjørn Hansen, DPU, står som den, der i særdeleshed af indført filosofisk vejledning og praksis i Danmark. Ved introduktionen heraf har han i sin publicerede ph.d.-afhandling *Det filosofiske liv* relevansgjort Kierkegaard i forhold til denne disciplin ved at pege på mellemstadiet imellem det etiske og det religiøse hoved-stadium, som det udfoldes i *Efterskriften* som den sfære, i hvilken den filosofiske praksis udfolder sig. Denne sfære, dette mellemstadium er humorens. Dette må siges at være yderst heldigt: i humoren er der netop det overskud, som kræves til at kunne overskue dette at leve livet filosofisk, i fortsat filosofisk refleksion, sådan som man så altså eventuelt kan søge professionel hjælp til det. Det er et liv, som ikke er underlagt den moralitet, som kendetegner det etiske stadium, men som heller ikke er forpligtiget på religiøsitet. Ligesom Kirstine Andersen implicit holder Kierkegaard fast på det etiske stadium ved at læse Kierkegaards egen træden i karakter som en autonom, selvberørende afgørelse, et valg – sådan undgår Finn Thorbjørn Hansen tilsvarende det religiøse ved eksplicit at fastholde Kierkegaard livsfilosofisk på det humoristiske mellemstadium. Det hverken kan eller skal forties, at også Finn Thorbjørn Hansen således har gjort en pioner-indsats i forhold til at relevansgøre Kierkegaard i forhold til filosofiske praksis. Men der skal føjes noget vigtigt til, som først findes på det religiøse stadium: nemlig dobbelt-refleksionen. Den vil vi også i den videre relevansgørelse af Kierkegaard tage ud af den religiøse kontekst og indsætte i sammenhæng med kompetence-udvikling, altså her den kompetence at være filosofisk praktiker:

I den filosofiske vejledning og praksis er situationen en helt fjerde i forhold til både pædagogik/ omsorg, ledelse og terapi, men disciplinen grænser op til alle og har noget tilfælles med dem alle. Det, den især har tilfælles med pædagogikken er, at refleksionen ikke bare er en sekundær støtte for professionen, men selv er temaet. Men hvor refleksionen i pædagogikken så igen blot udtrykker selve lærings-processen, så er det at reflektere filosofisk jo altså temaet for den filosofiske praksis. Tilmed gælder det her om at reflektere *sig*, så både Schöns opfattelse af *refleksion i praksis* og navnlig Kierkegaards *dobbelt-refleksion* – i deres indbyrdes afhængighed! – står her særlig prægnant. **På den ene side** må den filosofiske refleksion hele tiden selv reflektere sig i den måde, hvorpå den rent praktisk udfolder sig mellem den, der leder den filosofiske praksis, og den, der mod betaling søger hjælp til at reflektere filosofisk, til afklare sig, reflektere sig. **På den anden side** må den, der udøve den filosofiske praksis og den der vejleder filosofisk, være dobbelt-reflekteret, have sig selv med både som fagfilosofisk professionel, men jo også med sin egen eksistens. Mellem disse to må udøveren af filosofisk praksis ikke være helt uden en vis portion livsfilosofi, hvor den pågældendes egne filosofiske refleksioner i og over eget liv må med. Men netop ikke noget,

som gives som forbillede for den, der søger hjælp til filosofisk praksis. I denne årvågenhed ligner udøveren af den filosofiske praksis terapeuten.

Filosofisk praksis og vejledning udfoldes på ret forskellig måde. Der vi altid være et moment af rådgivning og af samtale i spil, men i helt forskellig grad. Den form for filosofisk praksis, som Finn Thorbjørn Hansen især introducerede med sin afhandling, var de såkaldte *sokratiske dialog-grupper*, hvor der diskuteres filosofiske emner af betydning for en gruppe, som i øvrigt eventuelt kan være kolleger og således have værdier og problemer sammen; men sokratiske dialoggrupper kan også være rent almene, orienteret mod eksistens som sådan. En filosofisk praktiker leder så gruppen, netop først og fremmest ved at lytte. Især i de alment eksistens-orienterede grupper vil lederen vil med stor fordel være uddannet fagfilosof som kan undervise i filosofi, med en yderligere kvalifikation i retning ledelses-kompetence. Men den årvågenhed, der afkræves af lederens dobbelt-refleksion, er blot endnu større i filosofisk praksis end i ren ledelse. I nogen grad ligner lederens rolle selvsagt også underviserens med alt hvad dertil kræves af dobbelt-refleksion. For de mere fagspecifikke dialoggrupper ser vi dog af og til også ledere, der kun har spidskompetence indenfor det pågældende fag og dermed udenfor filosofien. Dette gælder også for den mere specifikke filosofiske fag-vejledning, hvor den filosofiske vejleder har sit faglige udgangspunkt i en særlig profession, med filosofisk overbygning i uddannelsen. Eventuelt kan fag-vejlederen også være fuldt uddannet i selve faget filosofi, men forankringen i et andet fag er her primær. Meningen med udtrykket *fag-vejledning* er altså alt andet end selve filosofien som fag. Et oplagt eksempel på en sådan faglighed, som kan underbygges individuelt og kollektivt med filosofien, vil være sygeplejen. Tilsvarende gælder også, at der vil være en mere glidende overgang mellem denne specifikke filosofiske fag-vejledning og det gammeldags "videnskabsteori." Etikken vil fortsat også være af betydning her.

Ved siden af denne interesse for at anvende filosofien i forhold til mere specifik professions-uddannelse og –udøvelse, har vi også har set et behov for en mere livsfilosofisk eksistens-vejledning, som hører til den mere almene filosofiske praksis sammen med de sokratiske samtalegrupper. Her finder vi en filosofisk praktiker, der absolut bør være uddannet fagfilosof, der kan undervise, men her går den videre kompetence ikke så meget i retning af ledelse, som i retning af terapi og coaching: der vil her væsentligst være tale om individuelle vejledningsforløb, som altså har analogi i forløb, som vi kender både fra terapi og coaching. Den engelske disciplin *philosophical counseling* svarer væsentligst til det sidste, men vil også dække den førnævnte mere specifikke filosofiske fag-vejledning. For så vidt kunne vi godt bruge udtrykket *rådgivning* i stedet for *vejledning*, både når det gælder den mere generelle angående eksistensen, og den, der mere specifikt vedrører

forskellige professioner. Eksistens-vejlederen søger altså at hjælpe en person mere generelt og ikke specifikt fagligt. Hvor man i offentlig sygdomsbehandling som bekendt taler om *patienter*, og i mere privat psykoterapi om *klienter*, taler man som sagt i coaching om *fokuspersoner*; i norsk filosofisk praksis bruger man det lidt sære ord *gæst* som udtryk for den, der søger individuel hjælp til filosofisk rådgivning; der er jo ikke tale om *patient*, men udtrykket *fokus-person* ville derimod jo godt kunne bruges. Ordet *elev* ville pege for meget på den rent ydre læring. Men i individuel filosofisk eksistens-vejledning kommer kompetencen i nærheden af terapi og dermed den dobbelt-refleksion, som terapeuten har. Hvor den psykologiske terapeut i ansvar og årvågenhed må skride ind over den sædvanlige urørligheds-zone, må den individuelle filosofiske rådgiver respektere denne grænse og henvise til egentlig terapi, når dette viser sig. På den anden side må den filosofiske praktiker ikke være bange for at komme i nærheden af urørligheds-zonen og behovet for egentlig terapi – for her vil netop den filosofiske refleksion ofte være mest mulig afklarende. Men netop her bliver igen dobbelt-refleksionen så meget mere vigtig. Rådgiveren må have sin egen eksistens med, sine egne erfaringer sammen med sine rent filosofiske kompetencer. En pågældende må så netop dobbelt-reflekteret i grunden alligevel bruge terapeutiske greb, men således at den mere private del af processen enten altså bare overlades til gæsten selv at afklare det – eller i tilfælde af problemer hermed: til en specifik, eksplicit psykologisk terapi. Med andre ord vil det være en illusion for eksistens-vejlederen, hvis den pågældende tror at kunne komme helt fri af psykiske problemer. De er netop også altid på spil – mere eller mindre!

Det gælder generelt for al filosofisk praksis og vejledning, at udøvelsen skal være dobbelt-reflekteret, hvorved den under alle omstændigheder udvikler udøverens kompetence, som for eksempel med terapien. Den mere fagspecifikke vejledning vil dog næppe udfordre udøveren på samme måde, som den mere generelle praktiker, der har eksistensen som tema. Her vil der i dobbelt-refleksionen ske det, at netop den filosofiske hele tiden vil være på spil, og det at udøve filosofisk praksis vil simpelthen være en måde at udøve filosofi på, så der ikke bliver nogen ultimativ forskel på filosofi og filosofisk praksis den filosofiske praktiker, at hun eller han bliver bedre af at udøve sin kompetence dobbelt-reflekteret. I den generelle filosofisk praksis er lederens eget forhold til de store og små filosoffer og egen filosofi hele tiden på spil; selve den filosofiske samtale kræver nødvendigvis et filosofisk modspil fra gæsten eller dialog-gruppen; her lærer den filosofiske praktiker mere end tilfældet er for den rene underviser, også hvis hun eller han skal undervise i filosofi.

Det er selvsagt vigtigt af faglige/professionelle grunde at opretholde et skel mellem filosofisk didaktik, altså at undervise i filosofi, og filosofisk praksis. Men den dybe sandhed

er, at de glider lidt ud i hinanden. God undervisning i filosofi vil også inddrage elementer af filosofisk praksis, og god filosofisk praksis må også rumme elementer af filosofisk didaktik. Netop i dobbelt-refleksionen er lederen/ underviseren opmærksom på, om det nu skal være selve undervisningen i filosofi eller den afklaring, som filosofien kan give, der er målet.

13. Dobbelt-refleksion i andre fag

Hvad der her er sagt om en række fagområder vil i større og mindre grad kunne overføres til andre fag. Socialrådgiveren må bevare den professionelle distance, men ikke bare være en maskine, der kan paragrafferne, men en dobbelt-reflekteret person, hvis rådgivning hele tiden er baseret på de mange erfaringer, hun eller han har med tidligere klienter. Det fremgår, at begrebet *dobbelt-refleksion* vitterligt er anvendeligt i ganske mange professions-sammenhænge. At begrebet så måske mister lidt prægnansen og bliver slidt lidt rigeligt, tåler det vel nok.

Men overalt gælder det om at opløse den strenge hierarkiske struktur, hvor læren kun står over eleven, lederen kun over den, der skal ledes, osv.. Nu er det ikke i sig selv indførelsen af Kierkegaards begreb *dobbelt-refleksion*, der i sig selv nedbryder disse hierarkier – men det giver et meget fint redskab til at arbejde med at indsætte noget holdbart, hvor der trods alt er nogen, som i det mindste indenfor en given tidsramme tager ansvaret over andre.

14. Efterskrift: Baggrunden i Kierkegaards egne tekster

Vi vil læse Kierkegaards egne formuleringer som dokumentation for, og yderligere belysning af, hvad der allerede er sagt. Sigtet er altså rent akademisk at eftergå Kierkegaard også at åbne teksterne for den, der vil gå tilbage til Kierkegaard selv også for at hente yderligere inspiration til relevansgørelsen. Omvendt behøver den, der er mest interesseret sig for den rent praktiske side, ikke fordybe sig i det, men kan dog lige orientere sig heri.

Dobbelt-refleksionen er altså på den ene side noget, som Kierkegaard analyserer og definerer som begreb – og på den anden side er det også noget, han hele tiden selv praktiserer.

I *Efterskriften* præsenterer pseudonymet Johannes Climacus alle Kierkegaards refleksions-kategorier. Der forekommer en del udtryk derfor. Tre af disse er *subjektiv refleksion*, *inderlig refleksion* og *dobbelt-refleksion*. De tre udtryk betyder grundlæggende det samme. Udgangspunktet ligger i udtrykket *subjektiv refleksion*: det bruges i forbindelse med bruges i forbindelse med selve tænkningen: det gælder om ikke at lade sine tanker

fortabes i objektivitet, som Kierkegaard mente at Hegel ellers gjorde det. Udtrykket *inderlig refleksion* bruges ikke så meget; det peger mest på den subjektive refleksion som religiøs tilegnelse. (SKS 7, p. 181). Udtrykket *dobbelt-refleksion* bruges mest, når det denne tænkning udvikles i retning af at skulle meddeles: det er meddelelsens refleksion, der er på spil, når udtrykket *dobbelt-refleksion bruges*. Vi skal ikke desto mindre vælge dette udtryk for Kierkegaards positive *refleksions*-begreb, simpelthen fordi *subjektiv refleksion* er et helt misforståeligt udtryk. Det vil ellers normalt sædvanligvis betyde “en foreløbig opfattelse, meningsdannelse, betinget af meningsdannerens situation”. Man vil så kunne modstille det en objektiv refleksion, som kommer til efter at man foreløbigt har dannet sig sit eget skøn, og hvor man konfronterer sin egen subjektive foreløbige forståelse med de objektive sagsforhold, som man har forsøgt sig med at reflektere på egen hånd. Med andre ord: i reglen vil man opfatte forholdet mellem subjektiv og objektiv refleksion på den måde, at den subjektive refleksion går forud for den objektive, således at den objektive refleksion ophæver den subjektive. Det vil være rimeligt at opfatte forholdet mellem begreberne sådan - men det er bare ikke den måde, Kierkegaard forstår dem. For Kierkegaard er det tværtimod således, at den objektive refleksion kommer **først**, og **så** bagefter kommer den subjektive refleksion og ophæver den objektive! Meningen er nemlig den hos Kierkegaard, at man **aldrig** blot reflekterer det subjektive i det objektive, men **også medreflekterer sig selv som del af det, der reflekteres om i den afgørende henseende i hvilken der reflekteres**. Den subjektive refleksion bliver derfor dobbeltrefleksion, også når det ikke drejer sig om at meddele sig: den reflekterende er både tilstede som sig selv og som del af det, man skal reflekteres. For Kierkegaard selv var eksistens og kristendom de sagsforhold, han reflekterede sig i, og derfor måtte han med-reflektere sig selv som eksisterende og som kristen. I kompetence-refleksionerne vil én's egen autentiske væren som menneske, *eksistensen*, også **kunne** være på spil. Men for Kierkegaard og hans pseudonym Climacus er eksistensen altså **altid** med.

For Kierkegaard/ Climacus er den subjektive refleksion den, der skal til for at man subjektivt kan komme i forhold til religionen, sådan at subjektet ikke reflekterer sig væk fra religionen i objektivitet, men så det reflekterer sig selv med ind i religionen, hvilket for Kierkegaard vil sige kristendommen. Medens både den objektive refleksion og selv-refleksionen entydigt hver for sig må kaldes *enkelt-refleksioner* – med et ord Kierkegaard ikke selv bruger – bliver den subjektive refleksion det samme som *dobbelt-refleksion*. Kierkegaard/ Climacus bruger som sagt især dette udtryk, når det er meddelelsen, som skal reflekteres. Denne meddelelse bliver så den indirekte meddelelse. Ved at negere dette udtryk får Kierkegaard/ Climacus det eksplicitte udtryk for *enkelt-refleksionen*, nemlig *direkte refleksion*, og det bruges sært nok også, når der ikke nødvendigvis er tale om den

refleksion som er meddelelsen: udfolder imidlertid først dette begreb eksplicit, når talen er om den særlige refleksion det er at meddele sig til andre – hvor man skal huske sin egen subjektivitet i dette meddelelses-forhold.

Subjektiv refleksion er altså hos Kierkegaard alt andet end “en foreløbig opfattelse, meningsdannelse, betinget af meningsdannerens situation”; *subjektiv refleksion* betyder, at man aldrig blot reflekterer det objektive i det objektive, men også medreflekterer sig selv som del af det, der reflekteres om i den afgørende henseende i hvilken der reflekteres. For Kierkegaard selv var eksistens og kristendom de sagsforhold, han reflekterede sig i, og derfor måtte han medreflektere sig selv som eksisterende og som kristen. I kompetence-refleksionerne vil éns egen autentiske væren som menneske, *eksistensen*, også kunne være på spil.

Begrebet *dobbelt-refleksionen* forudsætter rent logisk et begreb om *enkelt-refleksion*, selvom Kierkegaard ikke selv har et eksplicit begreb derom. Når vi nu har valgt at lade *dobbelt-refleksion* være udtrykket for Kierkegaards afgørende refleksions-kategori, må det altså modsvares af *enkelt-refleksion*. Vi finder derimod to andre udtryk, som synes at gå i hver sin retning: *objektiv refleksion* og *selv-refleksion*. Når vi tager udgangspunkt i *dobbelt-refleksion*, så kommer de andre udtryk til at angive aspekter, vi ser dobbelt-refleksionen under. Disse udtrykker så *enkelt-refleksionen* under to forskellige synsvinkler. Den objektive refleksion medtænker slet ikke det reflekterende subjekt. Dette kan være helt autentisk i visse sammenhænge – matematik, osv. – men ikke i alle. *Selv-refleksionen* er system-immanent automatiske refleksion, som eksempelvis blot sker indenfor Hegels lukkede system. Den er i grunden også en version af den objektive refleksion og udtrykker begge netop *enkelt-refleksionen* under de to aspekter, således at de faktisk **kommer** til at gå i hver sin retning på sin vis. Men grundlæggende der det den samme mangel på dobbelt-refleksion, som karakteriserer dem.

Man kunne her umiddelbart tro, at *selv-refleksion* betød noget i retning af, at *selvet* skulle være det samme som *subjektet*, sådan at *selv-refleksion* skulle betyde en form for *subjektiv refleksion*. Sådan ville vi nok umiddelbar bruge ordet i dag. Men for Kierkegaard betyder det snarere det modsatte. *Selv-refleksion* betyder den refleksion, som Kierkegaard ser den udfoldet i den tyske idealist G. F. W. Hegels store filosofiske system. Det danske ord *selv* hedder på græsk *auto*, og når det indgår i Kierkegaards begreb *selv-refleksion*, så skal det forstås i betydning *auto-matisk refleksion*. Kierkegaard ser refleksion som noget, der sker automatisk i Hegels system. Det vil kunne generaliseres og relevansgøres ved at vi ser *selv-refleksion* som en selvberoende metode i ethvert lukket system, som netop rent

system-immanent. Og denne *selv-refleksion* medregner slet ikke det konkret reflekterende subjekt, så den er altså heller ikke dobbelt-reflekteret, hvorfor den begribelig vis så er enkelt-reflekteret.

Kierkegaard opfattede G. F. W. Hegels system som udfoldende en selvbevægelse af væren og tænkning; men han mente faktisk, at en anden af de tyske idealister, Schelling, havde fundet ud af at standse denne selvbevægelse. Den måde, den metode, selv-bevægelsen udfolder sig på, kalder Kierkegaard altså *selv-refleksion*. Kierkegaard skriver så igennem sit Constantius-pseudonym her i *Efterskriften*: en løbsk hest ville nok blive træt på et tidspunkt, men:

“Med Hensyn til Tænkningens Selv-Reflexion lader dette sig ikke sige, thi den kan blive ved saa længe det skal være, og løber rundt. Schelling standsede Selv-Reflexionen, forstod den intellektuelle Anskuelse ikke som en Opdragelse indenfor Selv-Reflexionen, som naaedes ved at fare fort, men som et nyt Udgangspunkt. Hegel anseer dette for en Feil og taler afsprechend nok om den intellektuelle Anskuelse – saa kom da Methoden. Selv-Reflexionen trænger seirrig igennem og faaer atter Realitet, Tænkning og Værens Identitet er vundet i den rene Tænken.”. (SKS 7, p. 306).

Vi skal ikke her tage videre stilling til Kierkegaards karakteristik af Hegel og Schelling – hverken om Hegels system er så helt og aldeles objektivt reflekterende, som Kierkegaard mener, eller om det omvendt virkelig lykkes Schelling at standse denne uendelige refleksion; vi skal blot konstatere, at Kierkegaard mente, at Schelling faktisk gjorde det. I vores relevansgørelse ser vi derimod, at megen teknisk, objektiv viden har karakter af sådan et selv-bekræftende system; det gælder om at bryde ind i dette system med sin egen tilgang, i mange tilfælde også med hele sin personlige integritet, ja sin autentiske menneskelige væren, altså *eksistensen*. Refleksionen skal ikke bare gives ud fra den tekniske viden, på systemets præmisser – som så sådan kan refleksionen aldrig give kompetence. Det er på denne måde, at vi kan overtage Kierkegaards negative begreb *selv-refleksion*.

Man kan så spørge, hvad forskellen er på *den objektive refleksion* og *selv-refleksionen*? De er ikke på enhver måde forskellige, selvrefleksionen objektiverer sig for eksempel hele tiden. Men vi vil alligevel kunne se den forskel, at den objektive refleksion tager udgangspunkt i, at der er et subjekt som står overfor et objekt; enkelt-refleksionen er så, at dette subjekt så forglemmer sig selv, helt hengiver sig til det objektive. Selv-refleksionen tager ikke udgangspunkt i den enkelte selv, men blot inde i en objektiv skildring af virkeligheden, hvor refleksionen sker automatisk, og hvor den så søger at medreflektere det tænkende

subjekt uden at se noget problem i, at den tænkning, som udfoldes, netop sker fra et konkret subjekts standpunkt. Man kan tænke på en hjerneforskning, der blot ser tanker som elektriske impulser i hjernen: her har man forsøgt at reducere bevidsthed, subjekt bort. Men det skal medreflekteres. Eller økonomiske modeller, hvor al subjektivitet blot ses som funktioner i systemet.

Vi skal altså nå videre end objektiv refleksion og selv-refleksion, og hertil kræves altså subjektiv refleksion. Selvom Kierkegaard altså mest benytter udtrykket *dobbelt-refleksion* i forbindelse med meddelelsens dialektik, så karakteriseres den fra begyndelsen som “inderlighedens refleksion”, der igen senere er identificeret med “subjektiv refleksion”:

“Inderlighedens Reflexion er den subjektive tænkens Dobbelt-Reflexion. Tænkende tænker han det Almene, men som eksisterende i denne Tænkning, som erhvervende denne i sin Inderlighed bliver han mere og mere subjektivt isoleret.” (SKS 7, p. 73 – 74).

Kierkegaard vil ikke kunne benægte, at der faktisk også *er* brug for enkelt-refleksion også når det er meddelelse, der er eksemplet på refleksionen. Når småbørn skal lære, at 2 + 2 er 4, når større børn skal vide, at verber på engelsk for et “-s” efter sig i nutids ental, så der her tale om rent objektive kompetencer, som ikke involverer deres eksistens på nogen måde. Det skal meddeles enkelt og ligefremt, og den, der underviser, er ikke involveret på nogen måde. Kierkegaard kalder en sådan refleksion for *objektiv refleksion*, og der er ikke noget i vejen med den, blot den ikke sættes i stedet for det, han kalder *subjektiv refleksion*. Han – eller rettere hans pseudonym Johannes Climacus – kritiserer således den objektive refleksion så at sig på vegne af den subjektive refleksion:

“Den objektive Tænkning er aldeles ligegyldig mod Subjektiviteten og derved mod Inderligheden og Tilegnelsen; dens Meddelelse er derfor ligefrem. Det følger af sig selv, at den ingenlunde derfor behøver at være let, men den er ligefrem, den har ikke Dobbelt-Bevægelsens Svig og Kunst, den har ikke hiin subjektive Tæknings gudfrygtige og humane Omsorg i at meddele sig, den lader sig ligefrem forstaae, den lader sig ramse. Den objektive Tænkning er derfor blot opmærksom paa sig selv, og derfor ingen Meddelelse, idet mindste ingen kunstnerisk Meddelelse, forsaavidt de dog altid vilde fordres at tænke den Modtagende og at agte paa Meddelelsens Form i Forhold til Modtagerens Misforstaaelse.” (SKS 7, p. 76).

Videre hedder det:

“Den objektive Reflexions Vei gjør Subjektet til det Tilfældige og dermed Existents til et

Ligegyldigt, Forsvindende. Bort fra Subjektet gaaer Veien til den objektive Sandhed, og medens Subjektet og Subjektiviteten bliver gyldig, blive Sandheden det også, og netop dette er dens objektive Gyldighed, thi Interessen er, ligesom Afgjørelsen, Subjektiviteten. Den objektive Reflexions Vei fører nu til abstrakt Tænkning, til Matematik, til historisk Viden af forskjellig Art, bestandig fører den bort fra Subjektet, hvis Tilstedeværelse eller Ikke-Tilstedeværelse bliver, objektivt ganske rigtigt, uendeligt ligegyldig, thi Tilværelse og Ikke-Tilværelse har som Hamlet siger kun subjektiv Betydning.” (SKS 7, p. 177).

Den objektive refleksion er en udmærket enkelt-bevægelse som begyndelse til at komme til erkendelse, til kristentro hos Kierkegaard eller til kompetence i vores relevansgørelse. Men denne enkelt-bevægelse skal ikke så alene. Et eksempel vil være en meddelelse af et objektivt sagsforhold, sådan som matematikken, som just blev nævnt som eksempel på objektiv refleksion. Den kan udmærket stå som en første refleksion. Men efter den første følger:

“[...] den anden Refleksion, der betragter Meddelelsens eget forhold til Meddelelsen og gengiver den eksisterende Meddelelses eget forhold til Ideen.” (SKS 7, p. 77).

Det er simpelthen en fælde, at man i at meddele sig – herunder i at undervise – kan komme til at indgyde en forløren objektivitet, hvor man manipulerer til at den, der modtager meddelelsen glemmer sig eget subjekt; dette kan kun ske ved, at meddelelsen selv husker sit eget subjekt:

“Overalt hvor det Subjektive er af Vigtighed i Erkjendelsen, altsaa Tilegnelsen er Hovedsagen, der er Meddelelsen et Kunstværk, den er dobbelt-reflektet, og dens første Form er netop det Underfundige, at Subjektiviteten maa holdes gudeligt ude fra hinanden og ikke løbe skjønnende sammen i Objektivitet. Dette er Objektivitetens Afskedsord til Subjektiviteten.” (SKS 7, p. 79).

Det er altså faktisk et kunstværk at gøre meddelelsen til dobbelt-refleksion! Kierkegaard er ikke beskeden, men kunstner var han trods alt selv også.

Afgørende er det videre, at meddelelsen som dobbelt-refleksion skal være frigørende. Dette er en afgørende pointe også i vores relevansgørelse af Kierkegaard, at den, der skal undervise, ikke skal have magt over den, der skal undervises:

“Den almindelige Communication mellem Menneske og Menneske er aldeles umiddelbar, fordi Menneskene i Almindelighed existere umiddelbart. Naar den Ene foredrager

Noget, og den Anden vedkjender sig ordret det Same, saa antages de at være enige og at have forstaaet hinanden. Netop fordi den Foredragende ikke er opmærksom paa Tanke-Tilværelsens Dobbeltthed, kan han heller ikke være opmærksom paa Meddelelsens Dobbelt-Reflexion. Han aner derfor ikke, at den Art af Enighed kan være den høieste Misforstaaelse, og naturligviis heller ikke, at han ligesom den subjektivt eksisterende Tænker har ved Dobbelttheden frigjort sig selv, saaledes beror Meddelelsens Hemmelighed netop i at frigjøre Anden, og netop derfor maa han ikke meddele sig ligefrem, ja det er endog ugudeligt at gjøre det.”. (SKS 7, p. 74 – 75).

Meddelelsen har altså stærk karakter af ”hjælpekunst”; som tidligere nævnt og citeret gælder det ved eksistens-meddelelsen, at meddelelsen er “....*aldrig en Lærer, men en Lærende...*”. (SKS 7, p. 84) det vil sige: en elev. Som vi har udfoldet det i de enkelte fag, kommer det til at gælde for al dobbelt-reflekteret meddelelse, undervisning, kompetence-udvikling: det er en proces, hvor den, der underviser selv også bliver undervist i processen.

Kierkegaard har selv udfoldet denne indirekte meddelelse ved at skrive igennem pseudonymer, som ikke “er” Kierkegaards selv, men som kommer os i møde de steder, vi måtte være – og har hjælper de os til at komme videre, ikke på vegne af Kierkegaard, men på vegne af os selv. På denne måde har han ikke bare analyseret og defineret dobbelt-refleksionen, men også praktiseret den for os.

Kierkegaard har faktisk et mere generelt begreb om *dobbelt-bevægelse*, hvor man både uendeliggør sig og samtidigt tager sig selv tilbage i den konkrete situation. Begrebet om *dobbelt-refleksion* er på en måde et særtilfælde af dobbelt-bevægelsen; et andet særtilfælde er *gentagelsen* i værket *Gjentagelsen*. Pointen med dobbelt-bevægelsen er, at den kan bryde immanensen – sådan som Hegels system lukkede sig inde i selvbekræftelse og selv-refleksion ifølge Kierkegaard. Dobbelt-refleksionen er eksempel på den dobbelt-bevægelse, som netop bryder immanensen. Kierkegaard demonstrerer kun ét eksempel på dobbelt-refleksionen, nemlig hans særlige indirekte måde at skrive på igennem pseudonymer.

Vi kan sammenfatte: Kierkegaard taler om “objektiv refleksion” overfor “subjektiv refleksion”, han taler om “dobbelt-refleksion” og dermed underforstår han et begreb om “enkelt-refleksion”, som det begribeligvis skal stå i modsætning til; endeligt taler han om “selv-refleksion”. Disse begreber skal så forstås således i sammenhæng: “Den objektive refleksion” er altid en enkelt-refleksion: teknisk viden, undervisning som ren information etc. “Selv-refleksion” er en rent automatisk system-immanent bevægelse, som også blot er enkelt-refleksion. Den subjektive refleksion udtrykkes især som “dobbelt-refleksion”,

når det gælder den særlige meddelelse, hvor man i at meddele sig altid har sit eget subjekt med i den henseende, hvor det er relevant for det, man meddeler; dobbeltrefleksionen som meddelelse kender vi især fra Kierkegaards egen "indirekte meddelelse" igennem pseudonymerne.

Det står os derfor på forhånd nu frit for, om vi vil benytte udtrykket *subjektiv refleksion*, *dobbelt-refleksion* eller for den sags skyld *inderlig refleksion* for Kierkegaards afgørende refleksions-kategori. Selv bruger han sjældent det sidste, religiøst farvede udtryk.

Begge udtrykkene *subjektiv refleksion* og *dobbelt-refleksion* kan hver for sig være slemmt misvisende. *Subjektiv refleksion* klinger af vilkårlig privat subjektivitet, hvad jeg nu sådan rent foreløbigt mener om et bestemt sagsforhold. Udtrykket *dobbelt-refleksion* bruger Kierkegaard selv mest om den subjektive refleksion, der er meddelelse, altså når han skærper tænkningens subjektive refleksion i retning af meddelelsen udadvendte refleksion. Udtrykket kan være misvisende: det kan klinge i retning af, at man spiller et dobbelt-spil, handler under dække, at man i snuheit narrer den, man har at gøre med. At man altså kun er dobbelt tilstede i livets og kompetencernes refleksion af egoistiske grunde. Dette udtrykker en særlig slem måde at miste balancen i retning kun at være tilstede på egne vegne. Men man skader også andre netop ved dette radikale cykelstyrt. Og dette bliver for så vidt ikke bedre af, at Kierkegaard i en vis forstand – i arven fra den antikke ironiske filosof Sokrates – faktisk opfattede sig projekt som et – dog ikke egoistisk – narrespil: igennem den indirekte meddelelse skulle vi narres ind i sandheden.

Det må således siges at være et ret vilkårligt valg. Vi vælger udtrykket *dobbelt-refleksion* og mener det i den positive forstand af en *refleksion*, hvor man er dobbelt tilstede i refleksionen af ærlig interesse og respekt for andre og for den sag, man reflekterer: hele tiden at være dobbelt til stede i refleksionen, at refleksionen hele tiden er dobbelt, fordi den med inddrager det reflekterende subjekt i refleksions-akten.

Vi vil da hermed knæsatte udtrykket "dobbelt-refleksion" som Kierkegaards afgørende refleksions-kategori.

Litteratur

Andersen, Kirstine et al: *Kierkegaard og ledelse*, Frydenlund Grafisk, Kbh., 2004

Hansen, Finn Thorbjørn: *Det filosofiske liv. Et dannelsesideal for eksistenspædagogikken*, Gyldendal, Kbh., 2000.

Kierkegaard, Søren Aabye: *Kierkegaards skrifter, SKS**, udgivet af Søren Kierkegaard Forskningscenter, 1997

Knox, Jeanette. B. L.: *Gabriel Marcel Håbets filosof, fortvivlelsens dramatiker*, Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2003

Scheel, Merry Elisabeth: *Interaktiv sygeplejepraksis*, Munksgaard, Danmark, Kbh., 2005, 3.udg.

Schön, Donald A.: *Educating the reflective practitioner*, San Francisco, Josseybass, 1987

Schön, Donald A.: *Den reflekterende praktiker. Hvordan professionelle tænker, når de arbejder* (oversat af Steen Fiil), Klim, 2001

Schön, Donald A.: *The reflective practitioner: how professionals think in action*, New York: Basic Books, cop., 1983

*) : Denne nye udgave er ikke afsluttet. Der refereres til den med arabertal for bindets nummer. I et tilfælde refereres til et værk, der endnu ikke er udgivet; her citeres fra andenudgaven af værkerne fra 1920-36, og her benyttes romertal. Denne udgave er fortsat den bedste komplette med registre. Mest udbredt er nok fortsat den gule tredje-udgave fra 1960-erne.